

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Яценко В. Б.

**ІНТЕГРАЦІЯ КОЗАЦТВА
СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ
ДО СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ:
ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – XVIII СТ.**

Монографія

Х А Р К І В

Яценко В. Б.

**ІНТЕГРАЦІЯ КОЗАЦТВА СЛОБІДСЬКОЇ
УКРАЇНИ ДО СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ:
ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – XVIII СТ.**

Монографія

Харків. Вид. ХНЕУ, 2009

УДК 94(477.54/.62):316.3.(470+571)

ББК 63(4УКР).46

Я92

Рецензенти: докт. іст. наук, професор, зав. відділу теорії і історії археографії та споріднених джерелознавчих наук Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України *Брехуненко В. А.*; докт. іст. наук, професор кафедри історії України Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна *Наумов С. О.*; канд. іст. наук, ст. викладач кафедри культурології Харківської державної академії культури *Романовський В. С.*

Затверджено на засіданні кафедри українознавства.

Протокол №7 від 24.03.2009 р.

Яценко В. Б.

Я92   Інтеграція козацтва Слобідської України до соціальної структури Російської імперії: друга половина XVII – XVIII ст. : монографія / В. Б. Яценко. – Харків : Вид. ХНЕУ, 2009. – 72 с. (Укр. мов.)

Присвячено висвітленню перебігу інкорпораційної та інтеграційної політики Московської держави, а з 1721 р. – Російської імперії щодо козацтва слобідських полків у другій половині XVII – XVIII ст. Розкрито процес здійснення царським урядом інтеграційної політики щодо слобідського козацтва, окреслено її головні етапи та напрямки. Зазначено схожі риси і відмінності інтеграційних заходів, до яких вдавався царський уряд у слобідських полках, із тими, що мали місце в Гетьманщині, Всевеликому війську Донському, Яїцькому козацькому війську.

Рекомендовано для науковців, аспірантів, магістрів, студентів, викладачів і всіх, хто цікавиться історією України.

ISBN 978-966-676-346-7

УДК94(477.54/.62):316.3.(470+571)

ББК 63(4УКР).46

© Яценко В. Б.

2009

Передмова

Будь-яка національна історія серед низки фактів і подій має, зазвичай, один або кілька провідних сюжетів, що покликані сприяти витворенню національної свідомості та ідентичності громадян. Ці сюжети утворюють провідну лінію у висвітленні історичного розвитку тієї чи іншої нації. Вони присутні у її культурі, інформаційному просторі, риториці еліти та політичних сил. Тобто здатні викликати зацікавленість не лишень серед фахівців-істориків, а й серед громадського загалу. У випадку України, навряд чи буде помилкою, якщо ми пов'яжемо цю сюжетну лінію з історією українського козацтва.

За два останні десятиліття козацька тематика посіла місце однієї з найбільш досліджуваних у вітчизняній історіографії. Щороку проводяться конференції, з'являються нові праці, істотно розширюється спектр досліджень цього феномену вітчизняної історії. Проте низка аспектів історії козацтва, зокрема пов'язаних із політикою російського уряду щодо козацького стану українських автономій у XVIII ст., ще й досі є слабо висвітленою.

До того ж існує істотна диспропорція у вже висвітлених питаннях. Зазвичай увагу дослідників привертають історичні процеси, пов'язані з козацтвом Гетьманщини та Війська Запорізького низового. Натомість історія козацтва слобідських полків досліджується доволі слабо. До певної міри стан розробки історії слобідського козацтва може слугувати лакмусовим папірцем щодо становища, у якому перебуває вивчення історії Слобідської України на загал. Прикро, але остання на відміну від Волині, Галичини, Центральної і Південної України є справжньою *terra incognita* (невідома земля).

Сподіваємося, що презентоване до уваги читача дослідження, присвячене висвітленню перебігу інтеграції слобідського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст., до певної міри сприятиме змінам в існуючому стані речей.

Вступ

Процес поглинення Російською імперією козацьких державних утворень ранньомодерної доби призвів як до втрати Україною в кінці XVIII ст. державності, так і до втрати своєрідної соціальної структури суспільства. Політична інкорпорація слобідських полків, Гетьманщини, Війська Запорізького низового супроводжувалася інтеграцією їх населення до загальноімперського соціуму. Одному з аспектів даного процесу, інтеграції слобідського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст., що є недостатньо висвітленим в історіографії, й присвячена дана робота.

Дослідження царської інтеграційної політики щодо слобідського козацтва є важливим для розуміння української історії ранньомодерної доби. Ця політика була однією з складових заходів російського абсолютизму щодо поглинення козацьких автономій України в XVIII ст. При цьому, слобідські полки і їх козацький стан з огляду на низку причин, слугували імперським сановникам своєрідним полігоном, щодо вироблення моделі інкорпорації автономій та інтеграції її населення до нового імперського соціуму. Випробувані на слобідському козацтві ці інтеграційні перетворення з певними відмінностями були застосовані щодо Війська Запорізького низового та козацького стану Гетьманщини. При втіленні їх у життя імперським урядом було виявлено відсталість тієї моделі управління, що існувала у козацьких автономіях у порівнянні з модернізованою протягом XVIII ст. управлінською системою Російської імперії. Одночасно було засвідчено слабкість регіональної ідентичності місцевих еліт, що дозволило російському урядові здійснити інкорпораційні та інтеграційні звершення, фактично не зустрівачучи істотного опору з боку представників козацької старшини чи рядового козацтва слобідських полків та інших автономій. Причини подібного стану речей крилися в незавершеності від часу утворення слобідських полків соціальних трансформацій та державотворчого процесу в слобідських полках, їх істотній залежності від московського уряду. Це перешкоджало здійсненню внутрішньої модернізації автономій, що була необхідна для вдалого протиставлення інкорпораційній політиці Російської імперії у XVIII ст.

Об'єктом презентованого дослідження є козацький стан слобідських полків. Предметом дослідження – політика російського уряду щодо інтеграції слобідського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.

Хронологічні рамки дослідження обмежуються кінцем XVII-XVIII ст. За нижню межу узято 1700 р. Цього року козацькі загони з слобідських полків вирушили до Прибалтики для участі в Північній війні (1700 – 1721 рр.) на боці Росії. Під час виправи розпочався процес підпорядкування слобідського козацтва російській військовій організації. Це було одним з головних напрямків російської інтеграційної політики щодо українського козацтва, яка була обумовлена здійснюваною Петром I модернізацією Російської держави. Поряд із цим від початку Північної війни царський уряд закладає підвалини вироблення нового ставлення до мешканців слобідських полків в цілому та козаків зокрема.

Верхня межа – 1765 р. – обрана з огляду на ліквідацію царським урядом політичної автономії слобідських полків. Це супроводжувалося запровадженням у регіоні загальноімперської системи управління, перетворенням козацьких військових формувань на регулярні частини російської армії, позбавленням слобідського козацтва значної частини його станових привілеїв та започаткуванням перетворення його на одну з категорій державних селян Російської імперії.

Метою дослідження є з'ясування підстав, змісту, особливостей перебігу та наслідків процесу інтеграції царським урядом слобідського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.

При розробці даної проблеми вирішувались такі **дослідницькі завдання**:

- систематизувати наявні в історіографії відомості про інтеграційну політику російського абсолютизму щодо слобідського козацтва;

- визначити передумови запровадження російським урядом інтеграційної політики щодо козацтва слобідських полків і з'ясувати зв'язок даної політики з інкорпорацією царським урядом цієї автономії;

- визначити спільні риси і особливості перебігу російської інтеграційної політики у слобідських полках та інших суб'єктах Великого кордону (Гетьманщині, Війську Запорізькому низовому, Всевеликому війську Донському, Яїцькому козацькому війську);

- з'ясувати вплив соціально-економічного чинника на перебіг соціальної інтеграції козацького стану слобідських полків;

- простежити етапи вироблення інтеграційної моделі входження слобідського козацтва до нової загальноімперської структури суспільства.

Розділ 1. Історіографія і джерела

Історіографічна база дослідження

Перші історичні твори з нашої теми з'явилися на початку XIX ст. Саме в цей час перший нарис з історії слобідських полків і слобідського козацтва. Він належав колишньому слобідському старшині І. І. Квітці [35]. У своєму нарисі дослідник стисло виклав історію слобідських полків і слобідського козацтва з моменту їхнього виникнення до часу ліквідації слобідсько-українського козацького війська в 1765 р., включив до тексту кілька царських указів XVII – XVIII ст. і зосередився переважно на військовій історії слобідських полків, включаючи певну інформацію про перетворення політичного і соціального характеру, що здійснював царський уряд у слобідських полках.

У другій чверті XIX ст., у добу панування в історіографії романтизму, світ побачила праця І. І. Срезневського "Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины, со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию" [95]. Висвітлюючи історію Слобідської України XVII – XVIII ст. дослідник зробив дещо невдалу спробу окреслити етапи переселення до регіону українських козаків та населення, висвітив і, не зовсім точно, процес формування слобідських полків. Одночасно науковець спробував окреслити процес підпорядкування слобідських полків царським, а пізніше й імперським управлінським установам. На сторінках свого дослідження І. І. Срезневський наголосив, що саме за Петра I на території Слобідської України були започатковані інкорпораційно-інтеграційні перетворення і зумів цілком справедливо довести, що пік цих перетворень у XVIII ст., окрім петровського періоду правління, припадав також на час перебування при владі Анни Іоанівни, другу половину царювання Єлизавети Петрівни та початок правління Катерини II.

Розповідаючи про розвиток у означений період досліджень з історії слобідського козацтва, слід згадати про появу 1857 р. "Историко-статистического описания Харьковской епархии" архієпископа Харківського і Чернігівського Філарета (Д. Г. Гумільовського) [101; 102]. Мабуть, тепер нам важко буде уявити дослідження з історії Слобожанщини і слобідського козацтва без ретельного вивчення цієї праці. На її сторінках дослідником було зібрано чимало джерел XVII – XVIII ст., що містили інформацію

про історію виникнення козацьких формувань на Слобідській Україні та характер їх взаємовідносин із царським урядом протягом усього існування слобідських полків.

Свій внесок у розробку проблеми інтеграційних перетворень на Слобідській Україні наприкінці XIX ст. зробили такі дослідники, як А. Л. Шиманов, М. Гербель, П. Головінський і Є. Альбовський.

Так, перу А. Л. Шиманова належить дослідження з історії землевпорядкування в Харківській губернії [109]. Описуючи в ньому часи слобідсько-української автономії кінця XVII – XVIII ст., автор звернув увагу на відсутність чітких рис станового поділу між населенням слобідських полків, зазначив наявність у середовищі козацького стану низки соціальних груп (виборних, підпомічників, курінників), окреслив в якій спосіб слобідська старшина чинила утиски представників рядового козацтва. Треба зазначити, що описуючи реформи царського уряду щодо козацтва слобідських полків, історик дав їм ту оцінку, яка і нині не втратила своєї наукової вартості.

Стосовно досліджень М. Гербеля, П. Головінського слід зазначити, що передусім вони вивчали військову історію слобідського козацтва [18; 19]. Нас цікавить, як автори висвітлювали участь слобідського козацтва в імперських війнах, процес інституціонального включення слобідсько-українського козацького війська до мілітарної структури Російської армії та заходи російського уряду щодо запровадження "регулярії" (тобто творення на базі козацьких підрозділів регулярних частин) у козацьких полках. Усе це було одним з шляхів нівелювання "прав і вольностей" слобідського козацтва, що, в свою чергу, сприяло інтеграції представників козацького стану Слобожанщини до соціальної структури Російської імперії.

На межі XIX – XX ст. військова історія слобідського козацтва була також презентована в науковому доробку Є. Альбовського [2; 3; 4]. Досліджуючи окреслений вище в працях М. Гербеля та П. Головінського комплекс проблем на прикладі Харківського полку, дослідник більш ретельно поставився до висвітлення політичної історії слобідських полків. Він одним з перших звернув увагу на втручання воєвод у внутрішні справи слобожан у XVII ст., зокрема їх намагання перешкоджати вільному переміщенню наслення територією полків. Охарактеризував причини невдач московського уряду при спробі накинати населенню слобідських полків у 60-х рр. XVII ст. московську систему підзвітності та зазначив, як

ці події сприяли визнанню царським урядом за українським населенням автономного становища.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. над дослідженнями історії Слобідської України та слобідського козацтва активно працював Д. І. Багалій. Перший том його праці "История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905-й год)", створеної в співавторстві з його учнем Д. П. Міллером [13], і "История Слободской Украины" [14], написані на засадах позитивістської історіографічної концепції. Вони містять чимало інформації, що висвітлює умови, на яких постали слобідські полки, розкривають процес визнання царським урядом територіальної автономії козацьких полків та станових привілеїв слобідського козацтва – "черкаської обикності", висвітлюють процес ревізії та нівелювання царською владою козацьких привілеїв наприкінці XVII – XVIII ст., простежують заходи царського уряду щодо залучення слобідських козаків в імперські війни та до будівельних і земляних робіт загальнодержавного призначення, відображають їх вплив на погіршення економічного становища козацтва слобідських полків. Зібраний дослідником фактичний матеріал не втратив своєї цінності й до сьогодні і сприяє розумінню перебігу російської інтеграційної політики, здійснюваної царським урядом у слобідських полках у XVIII ст.

Серед праць з теми нашого дослідження, що з'явилися на початку 20 – 30 рр. XX ст., значний інтерес становлять розвідки Є. Овчаренко, С. П'ятницької та Д. Кравцова.

Так, учень Д. І. Багалія, Є. Овчаренко в своєму дослідженні [55] серед низки питань, висвітлював наявні у другій половині XVII – XVIII ст. форми козацького землеволодіння, простежив також процес обмеження царським урядом у XVIII ст. одного з привілеїв слобідського козацтва – права "займанщини".

Розвідка С. П'ятницької була присвячена приказу Великої Росії [82], однієї з управлінських установ Московської держави, у веденні якої перебували наприкінці XVII ст. і слобідські полки. Дослідниця доводила, що приказ Великої Росії, був утворений, зокрема з огляду на успіхи української колонізації в справі опанування Слобідської України. Науковець наполягала, що означена установа була самостійною управлінською одиницею, не підпорядковувалася Посольському приказові і була покликана відіграти помітну роль в інкорпораційно-інтеграційних планах царського уряду.

Напочатку 30-х рр. XX ст. була опублікована стаття Д. Кравцова "Отголоски разинщины на Украине" [37]. У ній історик, використовуючи марксистську риторичку, одним із перших поставив на науковий рівень висвітлення участі слобідських козаків у повстанні С. Разіна. Шукаючи пояснення підтримки частиною слобідського козацтва виступу донців, дослідник звернув увагу на тертя, що мали місце між українськими поселенцями та московськими воєводами на Слобожанщині. Саме дії воєвод спрямовані на нівелювання традиційних вольностей слобідського козацтва штовхали останнє, як зазначав науковець, до участі в антимосковських повстаннях 1668 і 1670 рр.

Традицію вивчення слобідського козацтва у 50 – 60-х рр. XX ст. продовжив А. Г. Слюсарський [88; 89]. У своїх працях історик систематизував розрізнений матеріал з історії Слобожанщини означеного вище періоду, приділив багато уваги процесові становлення на Слобожанщині козацького устрою, виокремленню з рядового козацтва старшинського прошарку, процесам майнової диференціації серед представників слобідського козацтва, що мали місце у кінці XVII – XVIII ст., звернув увагу на розвиток, становлення й існування серед представників козацького стану різних соціальних груп – компанійців, підпомічників, курінчиків тощо.

Соціально-економічне становище слобідських козаків у другій половині XVII ст. та участь слобідських козаків у повстанні Степана Разіна були в цей час предметом зацікавлень К. Стецюк [96; 97].

Серед робіт, що з'явилися пізніше, окремо необхідно відзначити роботу О. М. Апанович, присвячену збройним силам України першої половини XVIII ст. [10]. На сторінках цієї праці вона висвітлює переважно таку маловідому і до сьогодні сторінку української історії, як участь козацьких формувань Гетьманщини, слобідських полків, Війська Запорізького низового в російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр. Крім безпосереднього аналізу воєнних компаній та ролі у них українських козаків, О. М. Апанович зупинилася на питаннях, пов'язаних із посиленням підзвітності населення, зокрема козацького, імперській адміністрації в Україні, економічному і військовому визиску російським командуванням представників козацького стану Гетьманщини і слобідських полків під час війни, економічних наслідках цієї війни для козацтва українських автономій.

Серед доробку російських радянських істориків післявоєнного періоду треба виділити праці такого дослідника, як З. К. Звездіна [30], чия розвідка про соціальні відносини на Слобідській Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст., цінна своїми висновками про зміст, характер і значення реформ воєводи Я. Долгорукого та князя О. Шаховського у слобідських полках.

Здійснення якісного дослідження інтеграційної політики російського уряду щодо українського козацтва, на думку автора, є вочевидь неможливим, без проведення паралелей між інкорпораційно-інтеграційними заходами, здійснюваними російським урядом в українських автономіях, і такими ж діями російського абсолютизму щодо інших козацьких спільнот. У цьому контексті нас перш за все має цікавити інкорпораційна політика Російської держави щодо Війська Донського, Яіцького козацького війська та Терського козацтва.

З цього приводу треба згадати про доробок таких істориків донського козацтва, як О. П. Под'япольська, О. П. Пронштейн [23; 65; 81]. На сторінках своїх праць вони висвітлювали взаємини слобідських полків із Всевеликим військом Донським, участь слобожан у придушенні повстання К. Булавина, прослідкували процес інкорпорації Дону, вивчення якого є важливим для вивчення інкорпораційних дій царського уряду в українських автономіях. У цьому контексті слід також згадати про дослідження Л. Б. Заседателевої [29], у якому описується процес інкорпорації царським урядом Терського козацького війська.

Окремо треба згадати про доробок такого історика, як Й. Г. Рознер [84; 85]. Дослідження цього історика безпосередньо стосувались вивчення історії Яіцького козацького війська у XVIII ст., тож наведені ним дані та висновки можуть бути використані при порівняльному аналізі політики російського абсолютизму щодо яіцького і слобідського козацтва.

Нарешті, дуже важливим для вивчення інтеграційної політики російського уряду щодо українського козацтва, зокрема слобідського, в добу Петра I є опрацювання наукового доробку російського історика Є. В. Анісімова [8; 9]. Висвітлення ним царської політики нівелювання станових привілеїв служилого населення "по прибору" на півдні Росії, передусім однодворців, дозволяє краще розуміти відповідні заходи уряду Петра I щодо слобідського козацтва.

Великий внесок у вивчення інтеграційної політики російського уряду щодо українського козацтва був зроблений українськими науковцями еміграції та діаспори.

Значний інтерес у контексті нашого дослідження становить праця Л. Окіншевича "Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства" [57]. У цій роботі звертає на себе увагу розробка питань юридичного статусу державних утворень ранньомодерної України. Зокрема він висвітлює зміни в політичному становищі слобідських полків, наприкінці XVII – протягом XVIII ст., щодо Московської держави, а з 1721 р. – Російської імперії. Дуже важливим є висвітлення істориком питання про місце козацького стану в соціальній структурі українських автономій, окреслення ним причин економічного зубожіння козаків у другій половині XVII – XVIII ст. та закономірність впливу цього явища на зміни в правовому становищі українського козацтва.

При висвітленні інтеграційної політики царського уряду, щодо козацтва слобідських полків, дослідник неминуче мусить звертатися до наукового наробку дослідників Гетьманщини. Адже це, так само як і у випадку з історичними працями присвяченими Яїку, Дону й Тереку, сприятиме кращому висвітленню інтеграційних перетворень, що здійснювалися імперією Романових у слобідських полках. З огляду на це маємо згадати про науковий доробок таких західних дослідників, як З. Когута, О. Субтельного та А. Суліма-Камінського.

Процес інституціональної інкорпорації Гетьманщини Російською імперією в кінці XVIII ст. був описаний З. Когутом [36; 113]. Відзначимо, вагому частину своєї праці історик приділив висвітленню такого аспекту інкорпорації, як соціальні перетворення. Аналізуючи включення різних верств українського суспільства, зокрема і лівобережного козацтва, до нової загальноімперської соціальної спільноти, дослідник виробив власний підхід до даного явища. Запропонована ним модель механізму соціальної інтеграції, розкриває причини, перебіг та наслідки цього напрямку царської політики щодо різних соціальних верств населення Гетьманщини. Вироблений З. Когутом підхід до зображення механізму соціальної інтеграції набув визнання в сучасній українській історіографії та є постійно вживаним у сучасних дослідженнях, де висвітлюється політика царського уряду, щодо населення українських автономій у XVIII ст. Зокрема він є продуктивним і при висвітленні російської інтеграційної політики у слобідських полках.

Дослідження О. Субтельного присвячені висвітленню протидії наступу російського абсолютизму на політичну автономію Гетьманщини та соціальні привілеї її еліти. Слід зазначити, що головне його дослідження "The Domination of Eastern Europe: native nobilities and foreign absolutism, 1500 – 1715" [114] ("Панування у Східній Європі: місцеві еліти і закордонний абсолютизм 1500 – 1715") має компаративний характер, адже автор подає українські події кінця XVII – початку XVIII ст. в контексті історичних процесів, які мали місце в цей час у державних утвореннях Центрально-Східної Європи (Речі Посполитій, Молдавії, Угорщині, Ліфляндії), і корисне для українського історика своїми методологічними розробками, які О. Субтельний наводить у великій кількості. Разом з тим, для вивчення історії інкорпорації Слобідської України, велике значення має розкриття дослідником того факту, що в руйнуванні автономій імперії доволі часто послуговувалися таким механізмом як "вибіркова колонізація та переміщення населення".

Нарешті, дослідження А. Суліми-Камінського [111] є доволі важливим з огляду на те, що науковець наголошує на різних інкорпораційних потугах, якими володіла Московська держава за часів поміркованої модернізації у другій половині XVII ст. та прискореної модернізації, яку запровадив Петро I на початку XVIII ст.

У наш час дослідження з історії слобідського козацтва презентовані низкою дослідників, серед яких окремо слід відзначити праці В. Л. Маслійчука [41 – 50]. Займаючись переважно дослідженням козацької старшини слобідських полків, історик у низці своїх публікацій і розвідок, на підставі впровадження до наукового обігу нових джерел, навів нову інформацію про умови утворення слобідських полків, висвітлив процес визнання царським урядом за слобідським козацтвом їх станових прав – "черкаської обикності", спростував один із поширених в історіографії постулатів про суцільну відданість слобідської козащини царському урядові під час бурхливих подій кінця XVII – початку XVIII ст., дослідив процес виокремлення з кола рядового слобідського козацтва старшинської верстви та зазначив роль у цьому процесі царського уряду. Одночасно, вперше у вітчизняній історіографії дослідник ретельно висвітлив у контексті модернізаційної політики російського уряду реформування слобідських полків, здійснюване у різний час такими царськими урядовцями як белгородський воєвода Я. Долгорукий, командуючий військами півдня Росії князь М. Голіцин, царський намісник у слобідських полках князь

О. Шаховський, голова слідчої комісії у слобідських полках Є. Щербінін. Побіжно зазначимо, що викладений автором матеріал про діяльність слідчої комісії у слобідських полках Є. І. Щербініна, взагалі є першою фаховою розвідкою про перебіг ліквідації урядом Катерини II автономії Слобідської України.

Вагомий інтерес також становить, присвячений військовій історії слобідського козацтва, доробок іншого дослідника Слобідської України Д. В. Журавльова [24 – 28].

Із кола вузькофахових публікацій з історії лівобережного козацтва, що можуть бути корисними для розуміння російської інтеграційної політики в слобідських полках, необхідно відзначити статті О. Г. Сокирка [92 – 94]. У своїх працях автор зупиняється на висвітленні воєнної історії козацтва Гетьманщини другої половини XVII ст. – першій половині XVIII ст. Особливу увагу дослідник приділяє планам гетьманського уряду та заходам царської влади з модернізації умов служби в полках Гетьманщини в означений час.

Значний інтерес для співставлення інтеграційних процесів, що мали місце в Гетьманщині і тими, що відбувалися у слобідських полках, становлять також розвідки В. Горобця та О. Струкевича [20; 21].

Як ми можемо пересвідчитися, протягом фактично вже трьох століть у вітчизняній і зарубіжній історіографії накопичилась значна кількість наукових праць з історії слобідських полків, в яких висвітлюються під різним кутом зору різноманітні проблеми, пов'язані з російською інтеграційною політикою щодо слобідського козацтва у другій половині XVII – XVIII ст. Ці роботи різняться своєю науковою вартістю і значенням для розуміння і висвітлення означеної проблеми. Маємо констатувати, що в той час, як окремі аспекти даної політики, як то: використання царським урядом військового потенціалу слобідського козацтва в імперських війнах, поступова ревізія протягом XVIII ст. економічних привілеїв козаків царською адміністрацією є доволі добре розробленими в історичних працях, інші – намагання царської адміністрації використати наявність соціальних антагонізмів між представниками рядового козацтва і старшинським прошарком для політичного поглинення Слобідської України, застосування царським урядом механізму "вибіркової колонізації і переміщення населення" на території слобідських полків для перегляду станових прав українських козаків – лишаються слабо розробленими.

Проте, незважаючи на очевидну якісну неоднорідність розробки багатьох аспектів російської інтеграційної політики в Слобідській Україні щодо її козацтва, наявна історіографічна база дозволяє вже перейти від вивчення окремих питань проблеми до аналізу сукупності всіх напрямків і процесів цієї політики в контексті інкорпорації Слобідської України у XVIII ст.

Джерельна база дослідження

Джерела використані при написанні цього дослідження можуть бути розділені на декілька груп.

До першої належать надруковані урядові документи, що походили як від царської влади та її представників Слобідської України, так і від владних структур слобідських полків.

Серед великого масиву джерел, що висвітлюють політику царської влади щодо слобідського козацтва, найбільший інтерес для нашого дослідження становить багатотомне видання "Полное собрание законов Российской империи с 1649 года" [66 – 76]. У першому випуску, цього видання вміщено великий комплекс законодавчих актів XVII – XVIII ст., що регулювали різні напрямки життя Російської держави, міститься великий корпус документів презентований царськими грамотами, наданнями, міжнародними угодами, указами і постановами імперських установ (Сенату, Військової колегії, Колегії іноземних справ), імператорськими рескриптами і маніфестами, що фіксують різні етапи втручання російського уряду в усі галузі життя представників козацького стану трьох українських автономій. На підставі цих документів можна простежити підпорядкування слобідського козацтва російським адміністративним, військовим і судовим установам, розповсюдженню на козаків чинності російського військового і цивільного законодавства, отримати певну інформацію про опір козаків царській політиці, порушення їх станових "прав і вольностей", нарешті, відстежити процес вироблення імперською владою моделі інтеграції слобідського козацтва до соціальної структури Російської імперії.

Для дослідження російської інтеграційної політики на території слобідських полків велике значення мають опубліковані в кінці XIX ст. Д. І. Багалієм "Материалы для истории и колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии" [12]. Розміщені у томі документи висвітлюють практично всі аспекти життя слобідського козацт-

ва наприкінці XVII – XVIII ст. Зокрема тут міститься "Екстракт о слободских полках", де наводиться дуже важлива інформація про здійснення у слобідській автономії реформ воєводи Я. Долгорукого 1697 – 1700 рр. і князя О. Шаховського в 1733 – 1734 рр., що безпосередньо були пов'язані з козацьким станом.

Певний інтерес у контексті вивчення такого напрямку російської політики, як визискування мілітарної сили українського козацтва в імперських війнах, становить виданий в кінці 40-х рр. XVIII ст. збірник матеріалів, присвячений Семилітній війні 1756 – 1763 рр. [87]. Уміщені в цьому збірнику документи російського командування, урядові розпорядження про мобілізацію контингентів іррегулярних військ, уривки з журналів бойових дій, реляції головнокомандувачів, дають змогу окреслити участь слобідських козацьких полків у компанії 1756 – 1757 рр. і містять інформацію про їх участь у битві при Гросс-Єгерсдорфі 1757 р.

Ще одним джерелом, в якому висвітлюється історія слобідського козацтва в кінці XVII – XVIII ст., є "Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст." [59]. Це джерело має описово статистичний характер і для нас воно цікаве перед усім розміщеним на його сторінках історичним нарисом про виникнення та історію існування слобідської автономії. Традиційно такий нарис містив і інформацію з історії слобідського козацтва, характерно, що в тексті цього нарису козаки визначались як представники військового стану, наділені за свою службу низкою економічних привілеїв – "козацькими обикностями".

У мемуарах князя Я. П. Шаховського [108], небожа князя О. І. Шаховського, міститься важливі для нашого дослідження згадки про перетворення, до яких вдавалися на землях слобідських полків імперські сановники у часи Анни Іоанівни та Єлизавети Петрівни.

Істотний комплекс неопублікованих документів, що розкривають перебіг імперських перетворень у слобідських полках знаходиться у Києві в Центральному державному історичному архіві. При написанні нашої роботи ми послуговувалися документами, що знаходяться в фондах №1721, №1725 і №1786, і висвітлюють різноманітні питання інтеграційної політики царського уряду щодо козацького стану слобідських полків.

Таким чином, можемо констатувати, що джерельна база дослідження є цілком достатньою та достовірною для повноцінного висвітлення усіх важливих аспектів інтеграції українського козацтва до соціальної структури Російської імперії.

Розділ 2. Московська держава і слобідські полки у другій половині XVII ст.

Становище козацтва слобідських полків у порівнянні з козацтвом Гетьманщини та Війська Запорізького низового щодо Москви

На межі XVII – XVIII ст. українські козаки мешкали на території трьох автономних утворень – Гетьманщині (офіційна назва Військо Запорозьке), слобідських полках та Війську Запорізькому низовому. Названі автономні утворення сформувались у різний час. Так, Військо Запорізьке низове, чи Запорізька Січ, бере свій початок ще з кінця XVI ст. Натомість, Гетьманщина та слобідські полки постали в середині XVII ст. Час їх становлення та державницької розбудови припадають на бурхливі події козацької революції 1648 – 1657 рр. та "Руїни" в другій половині XVII ст.

Треба зазначити, що процес інституціонального становлення українських автономій супроводжувався витворенням у них своєї рідної станової структури. Провідну роль у ній посів козацький стан, який, щоправда, також зазнав значної трансформації у другій половині XVII ст.

Напередодні 1648 р. козацтво становило відносно невелику групу населення, що вела своє походження від військово-служилого елемента на українсько-татарському прикордонні. Ця група набула станового оформлення в кінці XVI – на початку XVII ст. і посідала проміжну ланку в соціальній структурі Речі Посполитої [39, с. 87; 98, с. 20 – 21] між шляхтою та поспільством, тобто селянством.

Після утворення протягом 1648 – 1649 рр. Гетьманщини козаки перетворились на один з найчисленніших станів. Це сталось внаслідок "показачення", тобто влиття до козацьких лав великої кількості представників інших соціальних верств: міщанства та особливо селянства. Одночасно, перебравши на себе різноманітні політичні та соціально-економічні привілеї, що ними раніше користувалась шляхта, козацтво перетворилось на провідний стан та гаранта існування українських автономій.

Одразу зазначимо, що незважаючи на свою станову спорідненість, козаки різних регіонів відрізнялись один від одного розмірами та походженням своїх привілеїв, а також характером правових взаємовідносин з царською владою. Ознаки відмінності, зумовлені регіональними особливостями політичного й соціального устрою, мали у собі також

спільні для українського козацтва процеси еволюційного розвитку стану: наявність соціальної диференціації, виділення із козацького середовища в окрему корпоративну групу старшини-шляхти тощо.

Різнилась за швидкістю здійснення та способами втілення у життя спільна щодо козаків Гетьманщини, слобідських полків та Війська Запорізького низового інтеграційна політика російського абсолютизму. На процес її перебігу, що розтягся у часі більше ніж на ціле століття з кінця XVII до початку XIX ст., впливала низка факторів. По-перше, географічне розташування та наближеність автономних окраїн до імперського центру. По-друге, рівень державного розвитку притаманний тій чи іншій прикордонній спільноті. По-третє, ступінь політичної та економічної залежності українських державних утворень Гетьманщини, слобідських полків, Війська Запорізького низового від царського уряду. Нарешті, на час втілення в життя інтеграційних заходів сильно впливали зовнішня і внутрішньополітична ситуації в Московській державі, а з кінця 1721 р. – Російській імперії.

Маємо визнати, з огляду на вище перераховані чинники, слобідські полки ідеально підходили на роль регіону, де царський уряд мав би спробувати свої сили на поприщі інкорпорації та інтеграції. В історіографії одним з перших на це звернув увагу М. Грушевський. Історик зазначав, що слобідські полки були наче "пробним каменем" для апробації царським урядом реформ, спрямованих на поглинення Московською державою, а з 1721 р. Російською імперією українських автономій [22, с. 389].

Слід наголосити, що впроваджувати в життя інтеграційну політику щодо слобідського козацтва російському урядові від самого початку було набагато простіше, ніж у будь-якій іншій козацькій автономії. Адже, на відміну від козацьких державних утворень Гетьманщини, Запоріжжя, Дону чи Яїку, слобідські полки не були інституціонально однорідним політичним тілом і не мали цілісної/колективної автономії [112, с. 75, 95]. Тобто, як пояснював Л. Окиншевич, не мали центральної організації, кожний з слобідських полків існував окремо один від одного, окремо підлягаючи царській владі [57, с. 152]. У той час як згадані вище державні утворення Гетьманщини, Запоріжжя, Дону, Яїку утворювались протягом певного часу у відкритому протистоянні між кочовим світом та монархічними, абсолютистськими чи республікансько-олігархічними державами регіону і лише згодом, під тиском тих чи інших обставин визнавали

мінімальну політичну залежність від Росії (у формі протекторату чи васалітету), яка дозволяла козацьким державам обстоювати та наповняти на не підзвітності царському урядові їх внутрішнього розвитку та певній свободі дій на міжнародній арені, то у слобідських полках подібно-го ми не спостерігаємо.

Масова колонізація Слобідської України вихідцями з Гетьманщини, що мала місце в середині та другій половині XVII ст., відбувалась із дозволу Москви за умови визнання зверхності московського царя та значною мірою в інтересах Московської держави. Остання у такий спосіб втілювала в життя власні заходи колонізації прикордоння, що було спрямоване проти Кримського ханства [13, с. 254; 43, с. 446; 107, с. 166].

За подібних умов зрозуміло, що слобідські полки значно відрізнялись у своєму правовому статусі від інших козацьких військ. Формування слобідських полків здійснювалося в системі московського помісного війська, а відтак, як зазначає сучасний історик Слобідської України В. Маслійчук, українські переселенці виступали як піддані, а не союзники царя [1, с. 169; 41, с. 40; 42, с. 32; 44, с. 60; 107, с. 167]. Подібних висновків дійшов і сучасний російський дослідник В. Артамонов, який характеризує слобідські полки як національне формування в складі збройних сил Московського царства, на відміну від союзно-федеративних – Війська Запорозького чи Війська Донського [11, с. 62].

Особливості виникнення позначились і на структурі підпорядкованості слобідського козацтва царській адміністрації. На відміну від Дону чи Гетьманщини, що підкорялись Москві безпосередньо через установи Посольського приказу, слобідські полки перебували у віданні Разрядного приказу. При цьому проміжною ланкою у взаємовідносинах між слобідськими полками і царським урядом виступав Белгородський воєвода, голова білгородського полку, під керівництвом якого перебували і слобідські полки [44, с. 33, 65]. Для порівняння – на Доні подібна система підпорядкованості буде запроваджена лише за Петра I 1706 р. [81, с. 222] У віданні Розрядного приказу слобідські полки перебували до 1688 р., при чому інколи їх справи з огляду на слобідське "чужоземство" та бюрократичну плутанину розглядалися в Посольському або Малоросійському приказі, а 1688 р. були переведені до відання приказу Великої Росії.

Маємо зазначити, щодо цієї установи в історіографії існує декілька суперечливих підходів. Предметом суперечки є час виникнення цієї уста-

нови та визначення її місця в структурі управління Московської держави. Так, зокрема такі історики, як Д. Багалій та В. Маслійчук, відносили час утворення означеної установи до 1688 р. [14, с. 83; 44, с. 64 – 65]. При цьому Д. Багалій також стверджував, що вона перебувала у віданні Посольського приказу і була його підструктурою. Однак автору здаються значно більш ґрунтовними з цього приводу погляди іншої дослідниці С. П'ятницької. Вона доводила, що приказ Великої Росії створений, зокрема з огляду на успіхи української колонізації в опануванні земель Слобідської України, як такий у 1682 р. З цього часу і включно до своєї ліквідації у 1699 р. він існував як самодостатній приказ, підзвітний лише боярській Думі та цареві [82, с. 234 – 236, 239 – 240, 251].

Окрім управлінських та фіскальних функцій приказ Великої Росії мав також виконати роль знаряддя в інкорпораційно-інтеграційній політиці Кремля на українському прикордонні [43, с. 442]. Слобідські полки перебували у підпорядкуванні цієї установи до 1699 р. [13, с. 93 – 94; 44, с. 64 – 65, 69; 48, с. 20; 111, с. 93]. Одночасно в цей період у слобідських полках зберігався доволі сильний вплив Белгородського воєводи.

Ще сильніше своєрідні особливості взаємовідносин Москви і слобідських полків проявляються при розгляді фіскальної політики Російської держави на Слобідській Україні та соціальному становищі слобідського козацтва. Як було зазначено вище, від часу своєї появи на Слобожанщині, українські переселенці з Гетьманщини були інструментом московської колонізації Дикого Поля. Використовуючи український елемент в експансіоністських змаганнях із Кримським ханством, царська адміністрація спершу надавала новоприбулим значні пільги, спрямовані на подальше заохочення переселення до регіону всіх охочих. Єдине, що вимагалось від слобідського козацтва та решти переселенців – це військова та фортифікаційна служба. Та 1665 р. строк пільгового існування на слободах добіг кінця, і московський уряд спробував розповсюдити на українських слобожан низку фіскальних стягувань, в першу чергу за винокуріння, що вже сплачували представники московського служилого населення Белгородського полку [13, с. 255 – 256; 44, с. 61 – 62]. Фіскальні зазіхання царської адміністрації зустріли, переважно, пасивний опір з боку української людності, зокрема і козацтва, яка просто ігнорувала сплату мит до царської скарбниці.

Незабаром 1668 р., з огляду на бурхливі події повстання Брюховецького на Гетьманщині,^{*} царський уряд, аби втримати під своєю зверхністю козацьке населення Слобідської України, чия територія слугувала зручним плацдармом для виправ на Гетьманщину і Кримське ханство, пішов на значне скасування фіскальних нововведень [101, с. 135, 266; 102, с. 62 – 63, 69 – 70], відмовившись від стягування податків із винних котлів і шинків. У кінці 60 – 80-х рр. XVII ст. під тиском козацтва і старшини були скасовані мостовщина, хлібні збори тощо [44, с. 63]. Проте намагаючись уникнути повної втрати фіскальних надходжень із регіону, і, не маючи можливості отримувати прямий фінансовий зиск, царська адміністрація прагнула здобути його хоча б в опосередкований спосіб, віддаючи 1688 р. на відкуп старшині стягування з митниць, мостів і перевозів [44, с. 63].

Ці дії російського уряду дуже посприяли збагаченню та виокремленню старшини з козацького загалу. Одночасно визнання царським урядом за слобідським козацтвом деяких привілеїв на самоврядування та звільнення від низки економічних податків, тобто легітимація "черкаської обикності" прислужилась і рядовому козацтву. Своїми пожалуваннями царський двір, з одного боку, визнав слобідських козаків привілейованим станом "людей військових", з іншого – ставив їх вище за підвладних Кремлю московських служилих людей "по прибору".

На думку автора, визнання Москвою "черкаської обикності", санкціоноване царськими грамотами слобідським полкам 1668 – 1669 рр. та підтверджуване нащадками царя Олексія Михайловича, включно до Петра I [35, с. 43; 101, с. 135, 266; 102, с. 62 – 63, 69 – 75, 405], спричинило значні зміни у статусі слобідського козацтва. Воно перестало бути "служилим козацтвом", тобто однією з категорій військових людей "по прибору", значно наблизилось до "вільного козацтва", тобто козацтва, яке у своїх взаємовідносинах із Москвою спиралось на наявність привілеїв, отриманих унаслідок укладання політичних угод між козацьким

---

* Примітка. Масмо зазначити певний відгук і підтримку антимосковського повстання 1668 р. і в слобідських полках. Зокрема воно було підтримано харківським полковником Іваном Сірком і частиною населення слобідських полків [41, с. 48 – 53]. Така реакція слобожан, як і пізніша підтримка острогозьким полковником Іваном Дзіньковським дій разінців, була обумовлена конфліктністю у взаєминах козацтва та московських воєвод у слобідських полках [37, с. 77 – 99; 96, с. 50 – 72]. Остання, у свою чергу, зумовлювалася негативним ставленням українських переселенців до втручення московських воєвод у процеси внутрішнього життя полків і їх намаганням накинути переселенцям московську систему управління та соціальних відносин.

проводом автономій "Великого кордону" та царською владою, хоча останнім і не стало.

Головною причиною незавершеності цих соціальних трансформацій було те, що на відміну від, припустимо, козацтва Гетьманщини, чії привілеї були обумовлені козацько-московськими угодами другої половини XVII ст., а отже, мали договірний характер, привілеї слобідського козацтва були жалуваного походження. Це були надання, витоки і розмір яких зумовлювався двома факторами. По-перше, прагненням російського уряду винагородити за непохитність козацтво тих слобідських полків, чії мешканці, під час повстання гетьмана Івана Брюховецького своїми діями довели відданість Кремлю. По-друге, як це мало місце у випадку із Харківським та Охтирським полками, чіє козацтво частково скомпрометувало себе в очах московської влади під час подій 1668 р. [102, с. 63], прагненням, через пожалування певних привілеїв, схилити їх населення до лояльності царському трону в майбутньому.

Відтак у подальшому, коли на зламі століть російська держава увійде до фази посиленої трансформації, що супроводжувалась, за влучним спостереженням Анджєя Сулими-Камінського, переходом від м'якої/поміркованої модернізації, здійснюваної Олексієм Михайловичем до брутальної Петра I [111, с. 14], наданий характер привілеїв стане слабким місцем слобідського козацтва. Адже те, що було царською владою надане, могло бути нею ж і переглянуто. Відтак на Слобідській Україні царський уряд матиме значно ширший простір для інкорпораційних перетворень, ніж, скажімо, на Гетьманщині.

Слід також звернути увагу на той факт, що надаючи низку економічних пільг слобідському козацтву, царський уряд вдався до скасування в обмін на право "безмитного володіння козацькими промислами" грошового жалування за службу слобідським козакам [101, с. 135, 266; 102, с. 405 та ін.]. Йдучи на цей крок, московська автократія, подібно до аналогічних запроваджень у стрілецькому війську, виходила, перш за все, з міркувань власних фіскальних інтересів [44, с. 62; 107, с. 164]. Проте відсутність безпосереднього царського фінансування, в умовах бурхливих подій української Руїни не могли не позначитись негативно на боездатності слобідських підрозділів.

Як і у випадку з будь-якими іншими представниками станового війська, бойові якості слобожан сильно залежали від того стану, в якому перебувало господарство слобідського козака [92, с. 295], відтепер

єдиного джерела його фінансування. Виправи ж на Гетьманщину у 1658 – 1660 р., залогова служба спільно з царськими вояками в містах гетьманського регіменту і на Запоріжжі у 60-х рр. XVII ст., участь у Чигиринських походах 1677 – 1678 рр., залучення до будівництва Ізюмської укріпленої лінії 1680 – 1681 рр., походи на Крим у складі московського війська Василя Голіцина 1687, 1689 рр., та охорона фортець вздовж р. Самара у 80 – 90-х рр. XVII ст. [4, с. 76, 159 – 162; 31, с. 644 – 645; 44, с. 54, 64], – усе це негативно позначалося на економічному добробуті слобідського козацтва. Останнє також сильно потерпало від майже щорічних татарських набігів. Серед найбільш спустошливих нападів особливо варто відзначити похід Мурад-Гірея на слобідські полки у 1680 р., що був реакцією Кримського ханства на будівництво Ізюмської лінії і набув широкого розголосу далеко за межами України. Вагомий спалах військової активності татар на Слобідській Україні мав місце також наприкінці 80-х рр. XVII ст. У цей час Московське царство долучилось до Священної Ліги європейських держав, які заходились у боротьбі з Османською імперією та її васалом Кримським ханством [2, с. 52 – 53; 4, с. 151, 154 – 157; 49, с. 54; 52, с. 205 – 214; 101, с. 59 – 60, 63, 136 – 140; 102, с. 61 – 64, 214 – 215].

За таких обставин вже у 60 – 80-х рр. XVII ст. можемо спостерігати випадки дезертирства і найманства в козацьких загонах, а, отже, їх низьку бойову якість, через що вже у 90-х рр. XVII ст., останні використовувались як допоміжна військова сила [31, с. 646; 44, с. 54, 64; 102, с. 206]. Складалась вкрай парадоксальна ситуація, за якої слобідські козаки, належачи до "людей військових" і маючи привілеї, здобуті "через те, що вони у власному вбранні і з власним озброєнням, на власних конях ... провіанті, легко кінними козаками у війську служили" [59, с. 24], виявлялись неспроможними належним чином відбувати військову службу.

В умовах перманентної боротьби Російської держави за регіональне домінування в Балтійсько-Чорноморському регіоні в кінці XVII ст., такий стан справ створював сприятливі умови для втручання царської адміністрації у внутрішній устрій слобідського козацтва, лейтмотивом якого виступало прагнення підвищити боєздатність козацьких формувань. Першою ластівкою в цьому процесі стала реформа слобідських полків, здійснювана у 1697 – 1700 рр. белгородським воєводою Яковом Федоровичем Долгоруким.

Реформа Якова Долгорукого 1697 – 1700 рр. у слобідських полках

1696 р. в умовах війни з Оттоманською Портою розпочалась реорганізація помісно-служилої армії белгородського розряду, що мала на меті регуляризацію військової служби [9, с. 52 – 55]. Запроваджені нововведення зачіпали і слобідські полки. Тут, у 1697 – 1700 рр. белгородським воєводою Я. Ф. Долгоруким була впроваджена реформа, покликана підвищити боєздатність слобідських козацьких з'єднань. Її зміст зводився до поділу слобідського козацтва на дві категорії: виборних козаків (компанійців) та підпомічників. Компанійці, загальна чисельність яких визначалась у п'яти полках у 3,5 тисячі чоловік, зберігали за собою усі раніше надані козакам привілеї, за що мали відбувати військову службу. Натомість, на підпомічників покладалась обов'язки зі спорядження та утримання виборних козаків під час військових походів [3, с. 38; 12, №44, с. 148 – 149; 68, №1771, с. 16; 86, с. 495]

Відповідно до змісту, що вже неодноразово зазначалось в історіографії, реформа 1697 – 1700 рр. була спрямована на легітимізацію вже існуючого в слобідських полках стану речей [13, с. 260; 30, с. 186 – 87; 44, с. 142; 68, №1771, с. 16; 87, с. 495]. Водночас, за своїм характером це була "інноваційна" реформа, спрямована, за визначенням О. Сокирка, не на системну перебудову збройних сил, а на рихтування вже існуючої моделі. Відтак вона передбачала призупинення розкладу козацького війська, зміни, з огляду на соціальну диференціацію серед представників козацького стану, його структури, оптимізацію порядку відбування служби, підвищення боєздатності козацьких з'єднань [92, с. 314, 316]. Тож багато в чому заходи Я. Долгорукого були тотожні "поміркованому" реформуванню московського війська 1680 р., відомому в історії під назвою "розбір ратних людей", чи задуманому ще наприкінці 80-х рр. XVII ст. гетьманом Іваном Мазепою і поволі втілюваному ним у життя на початку XVIII ст., реформуванню війська Гетьманщини [17, с. 211; 56, с. 121; 92, с. 306 – 307; 93, с. 112; 108, с. 187 – 188, 190].

Головне ж значення реформи Долгорукого, на нашу думку, полягає в тому, що вона заклала підвалини для поступового поглинення своєрідної військової організації слобідського козацтва до новостворюваної імперської мілітарної машини. До того ж, заходи 1697 – 1700 рр. надавали царській адміністрації можливість впливати на структурування слобідських полків. Обидва чинники, в умовах запровадженого Петром I

радикального перегляду старомосковського механізму взаємин із прикордонними спільнотами, надавали цареві саме ті важелі, які були йому потрібні для запровадження на Слобідській Україні широкомасштабних інкорпораційних та інтеграційних перетворень.

У зв'язку із суперечливістю й різним визначенням цих понять, дотримуємось думки, що інкорпорація – сукупність заходів, спрямованих на поглинення метрополією залежних від неї державних утворень, що супроводжується ліквідацією відмінностей між державним і соціальним устроєм метрополії та залежними від неї автономіями. Дані заходи складаються з так званої "інституціональної інкорпорації" або поширення на автономні утворення чинності законодавства та адміністративного устрою метрополії. Поруч з цим, важливим аспектом інкорпорації є соціальні перетворення, тобто залучення/інтеграція станів до соціальної структури метрополії. Інтеграція передбачає зрівняння в правах і обов'язках мешканців автономії з подібними ж соціальними прошарками метрополії, з наданням вищим станам колишньої автономії доступу до участі в управлінні імперською метрополією [114, с. 73].

Розділ 3. Інтеграційні перетворення в слобідських полках у першій половині XVIII ст.

Інтеграційні перетворення на Слобідській Україні в 1700 – 1725 рр.

Початок останніх збігається у часі зі вступом Московії у "Велику" Північну війну – 1700 – 1721 рр. Як відомо, остання стає каталізатором перманентної модернізації Російської держави. Внаслідок здійснюваних Петром I радикальних реформ, відбувається трансформація царства Московського у вестерізовану Російську імперію. У процесі будівництва "регулярної", добре керованої держави цар-реформатор здійснює не лише ломку старих державних інституцій, але також започатковує злам старих соціальних відносин. Створюється нова позірно вестерізована соціальна спільнота. У процесі проведення цієї політики царський уряд розповсюджує нововведення не лише на власних великоросійських підданих, а й на населення автономних державних утворень, що перебували у політичній залежності від Москви з другої половини XVII ст., зокрема й на слобідські полки.

Одним із головних напрямів інтеграційної політики на Слобожанщині стає залучення місцевого козацтва до участі в імперських війнах. Протягом царювання Петра I слобідські загони вирушають в походи до Ліфляндії та Інгерманландії 1701 – 1702 рр. [3, с. 101 – 102; 101, с. 141, 270; 102, с. 65], беруть участь у придушенні царським урядом антимосковського повстання Війська Донського на чолі з Кіндратом Булавіним у 1708 р. [44, с. 97, 112; 65, с. 151 – 153], в 1708 – 1709 рр. протидіють у складі російської армії силам козацько-шведського альянсу гетьмана І. Мазепи та Карла XII [101, с. 141 та ін.; 110, с. 132 – 134; 24, с. 105 – 112]. Під час чергового зіткнення в 1710 – 1713 рр. між Росією та Османською імперією, слобідські козаки відбивали напади татар і запорожців, прихильників П. Орлика, на Слобідську Україну [13, с. 261; 44, с. 111 – 112; 101, с. 237, 241, 272; 102, с. 299 – 300 та ін.].

1720 р., відповідно до царського указу від 7 січня 1720 р., Петро I мав намір знову використати слобідські полки поряд з іншими іррегулярними військами (гетьманським, донським, терським, яїцьким, калмицьким) у бойових діях проти шведів [19, с. 148; 82, с. 101 – 102]. Укладання Ништадського миру 1721 р. звільнило козаків від необхідності йти в далеку виправу та перепочинок виявився недовгим. Невдовзі до вже звичного для них обов'язку охорони степового українського кордону на початку 20-х рр. XVIII ст., додалось відбування сторожової служби на Царицинській лінії [44, с. 126].

Повсякчасно, збільшуючи визиск слобідсько-українського козацького війська, царський уряд переймався також зміцненням підпорядкованості козацьких інституцій, особливо військових, своїй владі. У цьому контексті слід згадати, що 1706 р. мілітарна організація слобідського козацтва була підпорядкована начальнику Української дивізії, до складу якої також входило й Малоросійське Військо [10, с. 18]. При цьому зазнала змін і система керівництва слобідськими з'єднаннями. На чолі них, з числа полковників московський уряд почав настановлювати бригадира, що був підзвітним керманичу Української дивізії [88, с. 65]. Паралельно з цим запроваджувались зміни і в адміністративній царині. 1708 р. територія Слобідської України стала підзвітна російським губернаторам. Відтепер, Ізюмський та Острозький полки опинились у віданні Азовської (з 1711 р. Воронежської) губернії, в той час як Харківський, Охтирський та Сумський – Київської [67, №2218, с. 436 – 437]. Ці кроки можуть бути схарактеризовані як прояви інституціональної інкорпорації, що спричиняли

нівелювання військових та адміністративних привілеїв козацтва. Одночасно вони впливали й на соціальні процеси, що мали місце в козицькому середовищі.

Наприкінці XVII ст., з козацького кола, як відомо, починає виокремлюватись старшина. Цей процес був тривалим, у часі він розтягнувся майже на ціле століття, супроводжувався набуттям і зосередженням у руках представників старшини трьох найважливіших критеріїв приналежності до легально визнаної шляхти: багатства (через концентрацію в старшинських руках земельних маєтностей та фінансових потоків), статусу (ушляхетнення себе, шляхом змін в ономастиці, покликань на генеалогію й геральдику), влади (шляхом поступового перебирання на себе старшинськими родинами управлінських функцій по полках) [45, с. 42 – 43, 45, 47; 47, с. 265 – 278; 113, с. 109]. Царський уряд, запроваджуючи по полках процедуру настанови на керівні посади представників старшини, руйнував тим самим традиції виборності та сприяв старшинському відокремленню з козацького середовища.

Зміцнюючи підпорядкованість козацької мілітарної організації російській воєнній машині, петровський уряд мав плани і щодо більш серйозного реформування служби в слобідських полках. Відзначимо, що як і у випадку із московськими формуваннями стрільців, рейтарів, гусарів, списників так іншими помісними утвореннями, нове реформування слобідської, втім як і "малоросійської", мілітарної організації, мало носити не поміркований, на кшталт реформи Я. Долгорукого, а радикальний характер. Як проникливо зазначив з цього приводу О. Субтельний, зайнятий модернізацією російської армії Петро I також обмірковував реорганізацію українських козаків у регулярні армійські підрозділи [114, с. 58]. Отже, наслідком задуманих нововведень мало стати переведення слобідського козацтва з категорії іррегулярних формувань у регулярні військові з'єднання. На зламі XVII – XVIII ст., відповідно, з'являється проект створення з п'яти слобідських полків окремого "кумпанського" полку, цілком регулярної частини у складі 5 тисяч козаків [47, с. 19; 58, с. 242]. Щоправда, на початку XVIII ст. даний задум лишився нереалізованим.

Не обмежуючись лише залученням слобідського козацтва до військових походів, уряд Петра I покладає також на козаків з початку XVIII ст. низку обов'язків і стягувань, що фактично перекреслювали привілейований статус козацького прошарку. Так, впродовж першого деся-

тиліття XVIII ст. впроваджується практика оподаткування козацького майна та промислів (бань, кінських пасовиськ, млинів, рибальств, пасічництва), відновлюється "мостовщина". Подібно до політики на Дону, московська влада перебирає на себе право розпоряджатись природними ресурсами краю, визначаючи угіддя "корабельного" лісу й обмежуючи вільну лісову вирубку [65, с. 64; 102, с. 304]. Одночасно на населення покладаються обов'язки з заготівлі та перегону "корабельної" деревини річками до Воронежу. При цьому царська адміністрація привласнила собі функції регламентатора географічного переміщення слобідського населення, що знаходить відображення в спрямуванні декількох десятків слобідських тесель на Воронежські верфи [102, с. 304].

Ці заходи негативно впливали на добробут козацьких родин і викликали невдоволення в козацькому середовищі. Останнє також посилювалось через те, що всупереч визначенням за царською грамотою 1700 р. обов'язків виборних і підпомічників, додавалися незвичні для козаків служби: відбування повинності з надання підвод та постою і утримання московських ратників під час їх переходів Слобідською Україною з Белгорода на службу до прикордонних фортець на Запоріжжі та поверненні назад [102, с. 304 – 305].

Усі петровські нововведення першого двадцятиліття XVIII ст. мали на меті сприяти державній модернізації та вдалому фінансуванню тривалої війни зі Швецією [112, с. 90]. Намагаючись впоратись із цим завданням, московська автократія не обмежувалася лише використанням людської та економічної бази суто московських земель, але прагнула розповсюдити тягар аедення війни також і на залежні від царського трону автономії та отримати в необмежене користування їх економічний та людський потенціал. Це неминуче призводило до конфлікту інтересів між Москвою та козацькими автономіями. На початку XVIII ст. це вилилось у низку антимосковських виступів: донського отамана Кіндрата Булавина на Дону (1707 – 1708 рр.), гетьмана Івана Мазепи на Гетьманщині (1708 – 1709 рр.) та кошового Костя Гордієнка на Запоріжжі 1709 р.

Проте на Слобідській Україні ми не бачимо подібних прикладів. Особливості умов формування слобідських полків у другій половині XVII ст. зумовили сильну залежність регіону від московської метрополії, а нечисленний, до того ж позбавлений через політичну пасивність старшини [44, с. 110], прошарок слобідського козацтва був не здатен до збройного відстоювання своїх "вольностей". Тому невдоволення петровськими

нововведеннями знайшло втілення в наріканнях козацтва та старшини на порушення московським урядом "черкаської обикності" та апеляції до попередніх надань підтверджуваних царськими грамотами. Наголос у таких випадках робився на підкреслення слобідського "чужоземства", через що "малоросійський народ" слобідських полків не здатен, на кшталт "росіян", витримувати тягар новопокладених на нього стягувань та обов'язків. А також акцентування на тому, що запроваджені інновації призводять до розорення козацтва, скорочення чисельності осіб, здатних відбувати компанійську службу та втеч населення до Гетьманщини та Правобережжя [102, с. 304 – 305].

Реакцію абсолютиської Москви на ці звернення легко було передбачити. Авторитарна влада могла собі дозволити час від часу, реагуючи на зміну в політичному становищі на кордонах новонароджуваної імперії, послаблювати модернізаційний зашморк, роблячи поступки "черкаській обикності" слобідських полків. Прикладом цього є реакція царських урядовців на звернення харківського полковника Федора Донця 1706 р. та на чолобитну слобідського козацтва до царя 1710 р. У першому випадку, реагуючи на нарікання козацького полковника щодо розбишацтва та ґвалту, здійснюваного московськими ратниками при переході через Харківський полк, воєвода Стрешнев змінив маршрут руху царських військ між Белгородом та московськими фортецями на Запоріжжі, звільнивши в такий спосіб харківських полчан від обтяжливого постою царських ратників [13, с. 278]. У другому – у відповідь на козацьку чолобитну абсолютиський уряд пішов на скасування певних стягнень та звільнення слобожан від обов'язку доставки лісу на Воронежські верфи [102, с. 300]. Однак, відмовитись повністю від розповсюдження на Слобідську Україну модернізаційних перетворень, на чому наполягали автори чолобитної [103, с. 305], що дорівнювало б відмові від її поступової інкорпорації до складу імперії, царський уряд не збирався.

У 10-х рр. XVIII ст. абсолютиська влада запроваджує низку заходів спрямованих на нівелювання привілеїв козацтва Слобожанщини. Серед них слід відзначити насамперед, покладання на населення слобідських полків тягара утримання російських армійських полків, що з 1710 р. були розміщені на постійній основі в слобідських полках [3, с. 111 – 112; 13, с. 275]. Йдучи на цей крок, імперський уряд вирішував одночасно низку важливих завдань. По-перше, стратегічні, адже значні військові контингенти розміщувались неподалік від південних кордонів, де протягом

усього XVIII ст. існувала небезпека війни з Кримським ханством та Османською імперією. По-друге, політичні – російський контингент був гарантом лояльності російському уряду нещодавно упокорених автономій Гетьманщини та Війська Донського. По-третє, фіскальні – покладаючи на слобожан обов'язки щодо утримання частин російської регулярної армії, петровські урядовці тим самим зменшували тягар фінансових витрат царської скарбниці та компенсували слабкі фінансові надходження від одного з численних автономних регіонів імперії. Характерно, що як і на Гетьманщині, у слобідських полках обов'язки щодо утримання російських військових розповсюджувались і на представників козацького стану. При цьому, хоча від постюку не звільнялись ані старшина, ані компаніїці, головне навантаження "постойної" повинності припадало на підпомічників та козацьких "свойственників". Отже, останні мали утримувати своїми силами фактично два війська: слобідське козацьке та російське [3, с. 111 – 112; 13, с. 276 – 277].

Не обмежуючись цим, імперська влада розпочинає також практику залучення слобідського козацтва до виконання робіт загальнодержавного значення. Висвітлюючи цей крок, маємо зазначити, що значною мірою він був обумовлений зміною у ставленні царського двору до іррегулярних військ. Відтоді, коли при проведенні військових операцій російське командування починає спиратися переважно на потугу регулярної армії, представників служилого населення старого помісного війська, усе частіше намагаються використовувати не на полі бою, а на численних земельних та будівельних роботах. Прояви цієї тенденції, яка не оминула слобідське та "малоросійське" козацтво, ми можемо бачити в царській політиці щодо використання татарського служилого населення "ламаків" на заготівлі лісу чи в залученні з 1718 р. різноманітних категорій з числа служилого населення московської держави (солдат, драгун, рейтарів, козаків, списників, стрільців) до будівництва Ладозького каналу [34, с. 60; 69, №3233, с. 590 – 591; № 3235, с. 591 – 592].

Починаючи з 1719 р., виправи на будівництво Ладозького каналу на тривалий час включно до 1723 р., входять до обов'язків слобідського козацтва. Зазначимо, практика застосування слобідського козацтва на будівельних роботах мала місце вже в кінці XVII ст. Так, у 1681 р. слобідські полки були задіяні при спорудженні Ізюмської захисної лінії [101, с. 206], а в 1697 р. при відбудові Кизикерменської фортеці [13, с. 265]. Проте ці роботи мали спорадичний характер, до того ж відбува-

лись поблизу полкової території. Натомість, далекі вирядження на Ладугу набували систематичного характеру і знаменували собою нові інтеграційні підходи в ставленні російського уряду до слобідського козацтва.

Перелік інтеграційних заходів петровської адміністрації буде не повним, якщо не згадати про чергові спроби царської влади ревізувати податкові привілеї слобідського козацтва. З огляду на наведені вище факти, можемо бачити намагання царського уряду розповсюдити на козацтво Слобідської України податне тягло, яке було наріжним каменем у взаємовідносинах між Москвою та слобідськими полками, починаючи з другої половини XVII ст. Це й не дивно, адже звільнення від податків, зумовлене "черкаською обикністю", було однією з головних ознак відособленості слобожан від великоросійських підданих цвря. Тож йдучи стежкою власних попередників, петровський уряд прагнув ревізувати економічні привілеї слобідського козацтва.

1719 р. дане прагнення втілилось в обмеження пільг, якими користувались представники козацького стану, займаючись соляними промислами [44, с. 110]. Поряд із "постойною" повинністю та залученням до "каналних робіт" обкладання слобідського козацтва соляним податком, наочно засвідчувало, що імперський уряд не визнає слобідських козаків, втім, як і козаків Гетьманщини, привілейованим станом. Бо саме сплата податків, згідно з висновками авторитетного російського історика Є. Анісимова в кінці XVII – на початку XVIII ст., стає найважливішою ознакою непривілейованих станів [8, с. 15; 9, с. 40]. Таким чином, імовірно припустити, що імперський уряд і надалі збирався проводити щодо слобідського козацтва політику скасування привілеїв та наближення козаків до становища посполитих, подібно до того, як це робилось царською адміністрацією у випадку з категорією великоросійських служилих людей півдня Росії чи козаками Гетьманщини.

Характерно, що нові обмеження запроваджуються і в соціальній сфері. У цій площині маємо сказати про позбавлення царським урядом слобідського козацтва права "сховища", тобто прийняття до свого складу нових членів, зокрема і великоросійського походження. Це право було одним з привілеїв, яким користувались фактично усі прикордонні спільноти від Дніпра до Яїку. Однак від початку XVIII ст. царська московська адміністрація, намагаючись перекрити усі можливості для втеч власних

підданих, прагне позбавити прикордонні козацькі спільноти цього привілею. Активно борючись з цим явищем на Дону та Яїку, Петро I не випустив із свого поля зору й українські автономії. 1715 р. низкою указів цар заборонив залучати до лав козацтва Гетьманщини та Слобожанщини нових переселенців із Великої Росії. При цьому, з тих великоросіян, що вже перебували в козвцькій службі, розраховувати на збереження свого нового статусу могли лише ті, хто отримав козацьке звання до 1700 р. Решта підлягала поверненню на місце свого попереднього мешкання [12, №44, с. 182; 68, №2889, с. 149 – 150, №2891, с. 150, №2910, с. 158].

Здійснюючи обмежене втручання в процеси вертикальної мобільності в слобідських полках, абсолютиський уряд пішов одночасно й на чергове посилення підзвітності козацтва імперським установам. Цього разу наставала черга нівелювання судових козацьких привілеїв. Чинно до указів 1718 – 1719 рр. збільшувались повноваження Белгородської воєводської канцелярії. Тож телер слобідські полки мали бути в її віданні [44, с. 126].

Останні роки царювання Петра I позначились новим посиленням наступом на прикордонні автономії. Здійснюючи інкорпораційні перетворення на Гетьманщині та Яїку [21, с. 31 – 32; 38, с. 23 – 25, 28 – 35; 61, с. 79; 85, с. 16 – 22], петровський уряд, вочевидь, мав відповідні плани й щодо Слобожанщини.

У цьому зв'язку варто згадати про здійснення 1722 р. перепису в слобідських полках компанійців та їх під помічників [18, с. 56 – 67]. Це запровадження, на думку автора, поряд із позбавленням козацтва права "сховища", виявляє певну тенденцію в діях Петербургу щодо перетворення слобідського козацтва на закритий стан. У той же час приклад Яїцького козацького війська, де у 1722 – 1723 рр. під час так званого "захаровського розшуку" теж було здійснено перепис, що закладав підвалини впровадженню у війську "регулярства" [61, с. 79; 85, с. 22] наводить на роздуми, що й слобідський перепис був сходинкою до чогось більшого. Проте смерть імператора 1725 р. внесла несподівані корективи до планів петербурзького двору.

Підводячи підсумки, маємо зазначити, що добу царювання Петра I слід розглядати як перший етап інтеграційної політики на Слобожанщині.

Російська імперія і слобідське козацтво у другій половині 20-х рр. XVIII ст.

Період від смерті Петра I до сходження на російський престол Анни Іоанівни прийнято трактувати в українській історіографії як час призупинення інкорпораційного наступу [20, с. 53, 62; 21, с. 32]. Імперія переживала складні часи. Загроза вибуху соціального невдоволення низів, запекла боротьба за вплив на царський трон між "пташенятами гнезда петрового" нагорі, у поєднанні з напруженими взаємовідносинами з Оттоманською Портою, змушували Петербург скорегувати свої інкорпораційні плани щодо українських автономій та інтеграційні потуги відносно їх населення. Однак, тоді як на Гетьманщині ми спостерігаємо призупинення імперського тиску і навіть деякий відступ від політики Петра I останніх років його царювання, на Слобідській Україні інкорпорація уповільнюється, рухається за інерцією, але не загальмовується. У цьому зв'язку нам здається помилковим наявне в дослідженні А. Л. Шиманова твердження, що смерть Петра I призупинила здійснювані російським урядом перетворення у слобідських полках [109, с. 404].

Навпаки, в деяких напрямках спостерігається навіть певне поживлення урядових заходів. Перш за все, це стосується використання мілітарної організації слобідського козацтва. Починаючи з 1725 р., коли за указом Катерини I тисяча козаків на чолі з харківським полковником Григорієм Квіткою у складі корпусу бригадира Єропкина вирушили на Каспій до фортеці Святого Хреста, "гилянська служба", включно до 1731 р., міцно увійшла до кола козацьких обов'язків [3, с. 118 – 123; 13, с. 261; 101, с. 142]. Через згубність для здоров'я тамтешнього клімату, що забирав козацьких життів набагато більше, ніж збройні сутички з горцями [28,

с. 150], "гилянські" виправи, через свою вбивчість, були для слобідського козацтва рівнозначною заміною "каналъних робіт на Ладозі".

Протягом другої половини 20-х рр. також значно зростає навантаження, пов'язане із відбуванням козаками гарнізонної та сторожової служби. На цей час слобожани несли службу в Бахмуті, охороняли степовий кордон, наглядали за Ізюмськими лісами при Донцю, ходили у виправи до Саратова [3, с. 121; 13, с. 263; 109, с. 220].

Одночасно з цим імперський уряд йде на посилення свого контролю над слобідсько-українським козацьким військом. З цією метою, відпо-

відно до указу Верховної Таємної Ради від 2 квітня 1726 р., слобідські полки були підпорядковані Військовій колегії [69, №4867, с. 600].

Досвід козацтва Гетьманщини, Дону, Яїку і Тереку, підпорядкованих згаданих вище установі ще 1721 р., засвідчував, що з того моменту як з відання Колегії іноземних справ чи її попередниці Посольського приказу, козацькі війська передавалися до відання Військової колегії, імперська влада більше не визнавала останні за окремі державні утворення, на які не розповсюджується дія загальноімперських юридичних норм [23, с. 73; 29, с. 197 – 198; 54, с. 150; 85, с. 22]. Це саме ми бачимо й у випадку із слобідськими полками. Підпорядкування найвищій мілітарній установі імперії не лише підтверджувало, що слобідські полки віднині є складовою частиною російської армії, але також значно ревізувало їх політичний статус: почасти заперечуючи принцип "чужоземства" слобідського козацтва [44, с. 126].

Наслідки даного кроку не забарились і знайшли своє відображення у спробах царського уряду максимально наблизити умови служби в слобідських полках до регулярного зразка. Раз визначений ще Петром I, один з напрямків інтеграції слобідського козацтва вже ніколи не забувався його наступниками. Відтак за Петра II в слобідських полках впроваджуються військові збори, так звані "кампаненти". Під час "кампанент", що відбувались улітку, козаки мусили відриватись від польових робіт, а це негативно позначалось на їхньому господарстві та матеріальному становищі [13, с. 264]. Збираючись піти ще далі, Військова колегія, разом із командуючим військами Півдня Росії Київським генерал-губернатором князем Д. М. Голіциним у 1726 – 1727 рр., збирала відомості про соціально-економічне становище в слобідських полках [44, с. 127].

Частина цієї інформації під назвою "Охтирський компут" 1726 р., опублікована А. Шимановим у кінці XIX ст., становить для нас інтерес [109, с. 218 – 223]. Складений, з метою надати інформацію російським можновладцям про внутрішні порядки та служби слобідського козацтва, документ, зокрема зафіксував зростання обов'язків, що припадали на долю козацьких підпомічників. Так, у 20-х рр. XVIII ст. окрім передбаченого царською грамотою 1700 р. спорядження та утримання під час походів компанійців "Охтирський компут 1726 р." фіксує за підпомічниками ще й низку інших обов'язків: виконання "підводної", постійної й постачальної повинностей на користь військовослужбовців російської армії та партикулярні роботи на користь слобідської старшини [16, с. 203; 109, с. 221].

Беручи до уваги той факт, що середовище підпомічників слугувало також джерелом поповнення складу компанійців, збільшення кола їх обов'язків негативно позначилося на матеріальному становищі козаків. Натяк на це автор знаходить зокрема у відписці до князя Голіцина охтирського полковника О. Лесевицького від 1726 р. Останній попереджав російського урядовця, що зібрані ним на вимогу губернатора відомості не є "фундаментальними" через постійний рух людності з місця на місце. Аналізуючи це пояснення, ще раніше згаданий історик А. Шиманов дійшов логічного висновку – згаданий вище "рух людності" був зумовлений прагненням частини слобідського населення уникнути різномірних повинностей, накладених на них козацькою старшиною і відомством російських армійських полків [109, с. 219, 222].

Однак повернімось до заходів, здійснюваних М. М. Голіциним. Зібравши необхідну інформацію, останній перейшов до втілення у життя чергових перетворень. Як і більшість інтеграційних заходів тієї доби, вони були пов'язані з військовою галуззю. Відтак їх зміст звівся до запровадження у середині 20-х рр. XVIII ст. по полках посади ротмістра і створення під його командуванням протягом 1729 – 1731 рр. "регулярних підрозділів" – рот. Ці військові одиниці утворювалися для зручності на базі загонів "підпрапорних", командування над якими з кінця 20-х рр. XVIII ст. обіймав ротмістр [44, с. 108]. Маємо зазначити, що при запровадженні на Слобожанщині регулярних формувань російський уряд, принаймні зовнішньо, вдавня до вживаної ним у 80-х рр. XVII ст. моделі прямого залучення "військових людей" до регулярної служби [107, с. 108].

Щоправда, панівна в означений час у Російській імперії політична нестабільність наклала свій відбиток на здійснювані М. М. Голіциним перетворення. Усупереч первісним задумам імперського урядовця, регулярні роти трансформувалися на почесну варту полковника та набули не регулярного, а традиційного для української козащини річпосполитського змісту [44, с. 109; 47, с. 30]. Тож за великим рахунком, включно до реформ князя Шаховського у 1733 – 1735 рр., відбування служби козаками відбувалося на традиційній основі.

Підводячи підсумок, зазначимо, що друга половина 20-х рр. XVIII ст. стає часом, коли російським урядом дещо корегуються напрямки інтеграційної політики щодо слобідського козацтва, визначені ще за доби Петра I. В означений час, під тиском обставин зовнішнього і внутрішнього полі-

тичного характеру. змушена значно загальмувати інтеграційні перетворення, імперська влада не відмовилася від них повністю, а намагається по можливості розвивати їх і надалі, шляхом посилення військового визиску слобідського козацтва, зміцнення підпорядкованості слобідських полків імперським установам, нарешті, певною модернізацією умов козацької служби.

Посилення інтеграційних процесів за доби царювання Анни Іоанівни

З приходом до влади Анни Іоанівни ситуація змінюється. В історіографії існує обґрунтований погляд на час її царювання як на період, коли відбувся остаточний перехід від старої, царської Московії до нової Петербурзької, вестернізовано-імперської Росії [33, с. 157]. Цей перехід болісно вдарив по козацьких автономіях. Загальмований, чи навіть призупинений у другій половині 20-х рр. XVIII ст., механізм поглинання державних утворень Великого кордону знов запрацював на повну потужність. Протягом 30-х рр. XVIII ст. імперський уряд запроваджує низку заходів з метою посилити свій контроль над прикордонними спільнотами: Гетьманщиною, слобідськими полками, Військом Донським, Яїцьким й Терським. Посилений визиск козацьких загонів у військових походах, регуляризація служби, залучення до виконання робіт загальнодержавного призначення, бюрократизація управління в козацьких військах, майже цілковите відокремлення старшини від козацького загалу, при одночасному занепаді такої демократичної козацької інституції, як рада чи коло, та відмирання процедури козацьких виборів на користь призначення імперською владою, застосування Петербургом такого важеля впливу, як механізм "вибіркової колонізації та переміщення населення" – ось головні ознаки відновленого наступу на козацькі автономії "Великого кордону", що можемо спостерігати в добу Анни Іоанівни на теренах від Дніпра до Кавказу та Уралу [23, с. 15, 17, 25, 75, 89 – 90; 29, с. 200 – 201; 85, с. 23 – 24].

У слобідських полках початок нового інкорпораційного наступу співпав із початком будівництва Української лінії. Проект її зведення між Дніпром і Сіверським Дінцем обмірковувався ще за часів Петра I [15, с. 442], проте до його реалізації імперський уряд спромігся приступити лише в 30-х рр. XVIII ст. Нова лінія споруджувалась задля захисту від

татарських наскоків півдня імперії і мала бути заселена російськими однодворцями, населенням, що було наведено на ландміліцію [47, с. 23 – 24]. При цьому процес заселення, розпочатий 1734 р., супроводжувався виселенням з цих земель козацьких поселенців Гетьманщини та слобідських полків, або у разі, коли козаки відмовлялися залишити свої оселі, зарахуванням їх до ландміліції [62, с. 140].

Це дає підстави нам говорити про застосування петербурзьким урядом механізму "вибіркової колонізації та переміщення населення". Це один із головних елементів абсолютистського наступу на державні утворення "Великого кордону", що був запроваджений в Балтійсько-Чорноморському регіоні ще в XVI ст. Османами в Молдавії [114, с. 66, 107], а в кінці XVII ст. з успіхом застосовувався Габсбургами в Угорщині [114, с. 82 – 83, 107] і Романовими на території Запорізьких "Вольностей". Протягом XVIII ст. Московська держава, а в подальшому й Російська імперія неодноразово застосовували даний механізм під час наступу на автономний устрій Гетьманщини, Війська Запорізького низового, Всевеликого війська Донського та Яїцького козацького війська.

У випадку із слобідськими полками в 30-х рр. XVIII ст., механізм "вибіркової колонізації та переміщення населення" був покликаний звести нанівець прикордонність Слобожанщини. Тобто поставити під сумнів виправданість її автономного статусу та доцільність збереження за її населенням, перш за все козацьким, наявних пільг та окремішності від великоросійських підданих царського трону. Таким чином, у руках імперських сановників новостворювана лінія виступала традиційним знаряддям тиску на автономію слобідських полків.

Зрозуміло, що на черговому загальнодержавному будівництві російські урядовці намагались максимально використати людський потенціал державних утворень козацької України. У 1731 р. до робіт було залучено 20 тисяч козаків та 10 тисяч посполитих Гетьманщини і 2 тисячі козаків із Слобожанщини [62, с. 139]. Використання на будівництві української людності, зокрема представників козацького стану, тривало включно до його завершення у 1736 р. [62, с. 137]. Козаки з огидою дивились на будівельні роботи, працювали на них з-під палки і за першої ліпшої нагоди намагались ухилитись від участі в будівництві. Більше того, прагнення звільнитись від важкої повинності призводило до масових утеч з лінії, залишення козаками старих місць мешкання та втеч за кордон [47, с. 24].

Подібна поведінка слобідського населення створювала сприятливі передумови для втручання царської влади у внутрішнє життя слобідських полків з метою їх істотного реформування. Початковим кроком у цьому напрямку було надіслання у полки 1732 р. гвардійського майора Хрущова, якому доручалось здійснити повномасштабний перепис населення в слобідських полках [70, №6099, с. 858, №6105, с. 683]. Вочевидь, інформація про початок здійснення перепису, якимось ув'язувалась у свідомості слобожан із намірами уряду розповсюдити на них податковий тягар, відповідний до того, що вже несли росіяни, через що мешканці полків прагнули уникнути перепису. Аби заспокоїти слобідське населення, уряд Анни 20 червня 1732 р. видав указ, в якому містилось заповнення – фіскальної мети перепис не переслідує [70, №6099, с. 859].

Невідомо наскільки дієвим виявилось царське заспокоєння, проте перепис було проведено. Його дані надали уряду достатнє уявлення про стан речей та порядки, що мали місце на Слобожанщині. Одночасно Петербург отримав обґрунтування для втручання у внутрішні справи слобідських полків: перепис зафіксував значне скорочення кількості козаків, здатних відбувати компанійську службу та перехід багатьох з них на становище підданих державців [18, с. 64; 70, №6289, с. 1002]. В умовах напруження, що спостерігалось на західних та південних кордонах Російської імперії такий стан речей був неприпустимим. 23 грудня 1732 р. з'являється царський маніфест, що засвідчив прагнення царської влади покласти край існуючим у слобідських полках "непорядкам" та привести їх в "найкращий стан" [12, №43, с. 165; 70, №6289, с. 1002].

Реформи князя О. І. Шаховського в слобідських полках 1733 – 1735 рр.

Переведення в життя царських задумів покладалося на генерал-майора кн. Олексія Івановича Шаховського. Останній, маючи певний досвід знайомства з козацькими звичаями завдяки своєму перебуванню у 1727 – 1730 р. при гетьмані Д. Апостолі [47, с. 26], підходив на цю роль якнайкраще. Перед своєю відправкою на Слобожанщину князь отримав від імперського уряду таємну інструкцію, зміст якої розкривав бачення російських сановників щодо того у який спосіб слобідські полки мали бути приведені в "найкращий стан". Документ передбачав утворення на базі слобідських козаків регулярних рот, узгодження існуючих в полках податків із тими, що були наявні на Гетьманщині, впровадження

розгляду та регламентації повинностей підданих, доведення кількості виборних козаків з п'яти до семи тисяч, нарешті, залучення до заплачених перетворень старшини через надання їй військових звань російської армії [47, с. 27].

Прибувши до слобідських полків 1733 р., кн. Шаховський приступив до втілення у життя положень урядової інструкції. Розпочинаючи черговий наступ на слобідську автономію, імперська влада в котре мала вдатися до перегляду раніше підтверджуваної "черкаської обикності". Характерно, що тоді як за доби Петра I, вдаючись до подібних кроків, російський уряд, зазвичай, просто йшов на brutальне порушення останньої [109, с. 201], то за Анни Іоанівни, запроваджуючи реформи, царська влада прагнула надати їм хоча б позірне узаконення. Домогтись цього князеві О. І. Шаховському виявилось доволі не складно, застосувавши певний тиск на представників місцевої регіональної еліти, – слобідську старшину. Під генеральським примусом полковники і полкова старшина спочатку "самохіть" погодилися на впровадження перетворень у краї, а потім у квітні 1733 р., за "підказкою" О. Шаховського ще й подали до Петербурга "подячну чолобитну" за те, що імператриця звернула увагу на слобідські полки [47, с. 27].

Цей епізод із слобідської історії цікавий сам по собі, відображає також наявність міцного зв'язку в діях імперської влади 30-х рр. XVIII ст. з старомосковською традицією XVII ст. В основі останньої, як відомо, було збереження, за умов будь-яких змін у державній політиці особливо, коли зміни ініціювались Кремлем, морального виправдання позиції московської автократії [111, с. 218]. Цар, а пізніше імператор, був втіленням справедливості, правди та чеснот, його ім'я мало лишатися не заплямованим. Відтак, у другій половині XVII – на початку XVIII ст. при здійсненні Москвою, а в подальшому Петербургом, у сфері зовнішньої та внутрішньої політики царські урядовці мали попікуватися щоб дії трону мали моральне виправдання. Московський автократор чи петербурзький імператор або, як у нашому випадку імператриця, не могли опинитися в ролі відкритого клятвопорушника [111, с. 217 – 218, 278]. У 30-х рр. XVIII ст. при здійсненні інкорпоративних перетворень на Слобожанщині роль царського сановника, що знайшов урядові законні підстави перегляду "черкаської обикності", взяв на себе князь Шаховський.

Здійснювані О. Шаховським у слобідських полках реформи є доволі часто згадуваним в історіографії епізодом з історії Слобідської України XVIII ст. [95, с. 15 – 17; 3, с. 84 – 85, 126 – 130; 13, с. 106 – 107, 109 – 110;

19, с. 152 – 154; 30, с. 190; 89, с. 67 – 68; 47, с. 23 – 40]. Відтак, не заглиблюючись в його детальне висвітлення, зупинимось лише на тих його аспектах, що стосувалися козацького стану слобідських полків.

У цьому зв'язку маємо констатувати, що продовжуючи діяти в річищі політики визначеної Петром I, російський урядовець зосередився над зміцненням підпорядкованості слобідського козацтва адміністративним та судовим імперським установам: канцелярії Комісії для упорядкування слобідських полків, що була розташована у Сумах, Белгородській губернській та воєводській канцелярії. Додамо сюди також створенні у 1733 – 1734 рр. нові бюрократичні установи, полкові канцелярії, впроваджені замість полкових ратуш [12, №43, с. 173 – 174]. Знаковим є те, що під час реформ Шаховського, на слобідських козаків було розповсюджено дію імперського законодавства, оскільки в канцеляріях справи розглядалися відповідно до російських процесуальних норм та законів, що зводило нанівець дію козацького судочинства. При цьому позбавлений, з появою полкових канцелярій, свого фактичного наповнення, уряд полкового судді був перетворений з виборної старшинської посади на надане імперською владою офіцерське військове звання [47, с. 36].

Поряд із перетвореннями в адміністративній та судовій галузі впроваджувались нововведення й до військового устрою слобідських полків. Виконуючи настанови Петербурга, імперський сановник збільшив кількість компанійців. Починаючи з 1733 р., вона мала становити 4200 осіб [12, №43, с. 161, 172; 72, №6430, с. 156 – 157]. Збільшуючи кількість виборних по полках, російська влада виявила прагнення перетворити слобідське козацтво на закритий стан, до якого був би заборонений доступ іншим категоріям населення. З цією метою по полках впроваджувались, "за руками" командувачів сотень, письмові реєстри виборних козаків, їх дітей і "своиственників". Паралельно проголошувалася аборо-на на прийняття до козацтва вихідців з середовища власницьких підданих [71, №6430, с. 158, №6610, с. 384].

Проте, найголовніші інновації в військовій галузі були пов'язані з черговими спробами привнести до козацьких з'єднань принципи регулярної служби. Маємо зазначити, що на відміну від свого попередника в цій справі М. М. Голіцина, О. І. Шаховському 1733 р. вдалося створити в кожному козацькому полку бойове з'єднання на чолі з полковником, яке відповідало ознакам підрозділу тогочасної регулярної армії. Нові бойові підрозділи формувались з 100 найкращих козаків у кожному полку і утворювали вкупі драгунський полк. Командні посади в цьому полку

надавались як козацьким старшинам, яким присвоювалися звання офіцерів імперської армії, так і безпосередньо російським офіцерам. На останніх було безпосередньо покладено завдання прищепити регулярний вишкіл вчорашнім козакам [3, с. 125 – 126; 47, с. 31; 108, с. 4].

Від козацьких новоутворенні драгунські з'єднання відрізнялись не лише вишколом, але й значно кращим спорядженням. Це забезпечувалось, по-перше, через надання у розпорядження новоспечених драгун найзаможніших підпомічників, по-друге, завдяки фіскальним стягуванням, збираних на утримання регулярії з усього населення Слобідської України [47, с. 31]. Відмінним був і зовнішній вигляд регулярного козака від звичайного компанійця. Драгуни носили однострої, цю, за висловом О. Сокирка, зовнішню ознаку регулярства, що підкреслювала відмінність від цивільної сфери, та довге волосся [47, с. 30; 71, №6366, с. 78; 94, с. 184 – 185]. Кількість вояків у регулярних ротах мала бути сталою, тож тих драгун, які з тієї чи іншої причини не могли продовжувати службу, відповідно до указу від 31 липня 1734 р., мали заступати козаки та їх "свойственники". Водночас указ передбачав, що, відслуживши чотири роки в драгунах, козак міг усунутися від служби, якщо знайде гідну собі заміну [71, №6610, с. 386 – 387].

Цікаво, що, перевівши частину козаків на становище регулярних військовослужбовців, царський уряд зберіг за ними мешкання в їх оселях та наявність забезпечення з боку підпомічників. У такий спосіб, модерність у нововведеннях перепліталась із традиційністю. У свою чергу це давало підстави історикам кінця XIX ст. проводити паралелі між інноваціями Шаховського та, створюваними на початку XIX ст. за проектом російського військового міністра Аракчеєва, військовими поселеннями [71, №6578, с. 332; 109, с. 405].

Запровадження регулярності, як і слід було очікувати, негативно сприймалось у козацькому середовищі. На жаль, нам не відомі подробиці, проте декілька опублікованих ще в XIX ст. джерел засвідчують наявність певного пасивного козацького опору наверненню у драгуни. Швидко придушивши його за допомогою батогів, імперська влада невдовзі могла насолоджуватися першими плодами своїх зусиль. Під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. регулярні підрозділи добре зарекомендували себе, тож 1736 р. за наказом з Петербурга в слобідських полках було утворено з числа компанійців ще по одній регулярній роті [3, с. 125; 89, с. 375].

Окрім перетворень у військовій галузі, російський генерал втручався і в інші сфери козацького життя, зокрема пов'язані з його фінансово-господарським побутом та соціальними відносинами. За царювання Анни Іоанівни, як відомо, одним з головних аспектів внутрішньополітичного життя Російської імперії, до якого була звернута увага російської адміністрації, була проблема фінансового наповнення імперської скарбниці [7, с. 30]. Відтак фіскальні запровадження, здійснювані в слобідських полках князем О. Шаховським, мали слугувати досягненню двох цілей. По-перше, забезпечити належним чином фінансування здійснюваних перетворень з одночасним настановленням під контроль російських урядовців фінансових потоків та господарської діяльності населення Слобожанщини. По-друге, уникнути переобтяження в середовищі козацьких підпомічників при сплаті ними податків та відбуванні загальнодержавних повинностей [71, №6610, с. 386, №6614, с. 397]. Зрозуміло, що тоді, як перша мета була стратегічною, друга – декларативною. Тож і результати були відповідними.

Риторично проголошуючи ратування за зменшення фінансового тягаря, що несли на своїх плечах представники козацького стану, петербурзький уряд зробив лише один істотний крок у даному напрямку. 1733 р. було зменшено кількість російського контингенту, розташованого у слобідських полках. Замість восьми драгунських та двох гарнізонних полків населення Слобожанщини мало тепер утримувати лише один гарнізонний та три драгунські полки [18, с. 70; 72, №6430, с. 158 – 159, №6479, с. 203].

Проте надане на початку 30-х рр. XVIII ст. згадане вище послаблення, вочевидь, губилося на фоні зростаючих фінансових стягувань, запроваджених Шаховським. Оскільки тепер козаки мали забезпечувати не лише російських військовослужбовців, а й покривати витрати на утримання рєгулярних рот, оплачувати роботу чиновників нових бюрократичних установ (полкових канцелярій) та платити податок у розмірі 10-ти копійок на покриття "різноманітних козацьких потреб... без яких обійтись не можливо" [71, №6430, с. 158 – 159].

Збільшуючи фінансові стягування, царський уряд прагнув встановити певний контроль і над господарською діяльністю козацтва. З цією метою 1734 р. було накладено заборону на давнє козацьке право "займанщини" вільних степових земель [65, с. 101; 71, №6610, с. 389]. При цьому, прагнучи даним кроком приборкати колонізаційний рух української людності на схід, абсолютиський уряд, виправдовуючи свої дії, посилав-

ся на те, що після будівництва Української лінії в полках не залишилося вільних земель [12, №43, с. 162]. Роком раніше у 1733 р. у слобідських полках з числа підпомічників були запроваджені так звані "присяжні" чи "партикулярні двори" [71, №6430, с. 158]. Зараховані до "присяжних дворів" підпомічники мали виконувати "партикулярну роботу як володільські піддани" на старшин, яким вони надавалися за службу, та сплачувати податки на утримання полкових канцелярій. Характерно, що збирання з "присяжних" грошей, втім, як і нагляд аби підпомічники не зазнавали переобтяжень, покладался на старшину та полковників [47, с. 34; 72, №6430, с. 156 – 157].

У цьому зв'язку, ведучи мову про соціальні перетворення князя Шаховського, маємо зазначити кілька слів про взаємовідносини старшини з козацьким загалом. Здійснюючи в козацьких прикордонних автономіях інкорпораційні перетворення, імперський уряд завжди намагався спертись на старшину. Так було на Дону, на Яїку і фактично те саме ми бачимо в слобідських полках. Реформи Шаховського відкривали з одного боку перед старшиною шлях до кооптації через службу до російського дворянства, з іншого – сприяли виокремленню його з козацького загалу. Значний внесок у цей процес привносила запроваджена урядом службова атестація старшини та узаконення імперською владою експлуатації слобідською старшиною певного числа підпомічників. Окрім того, що даним кроком російський абсолютизм торував шлях до запровадження на Слобідській Україні кріпацтва, одночасно цим клався край жвавому зв'язку, що існував на початку XVIII ст. між рядовим козацтвом і старшиною [44, с. 79]. Після перетворень доби Анни Іоанівни єдиним, що поєднувало ще козацьку старшину із рядовим козацтвом, за влучним спостереженням А. Л. Шиманова, була лише наявність пільг при винокурінні [109, с. 402].

Підбиваючи підсумок, можемо зазначити, що реформи князя О. І. Шаховського на Слобожанщині, так само, як і подібні перетворення, здійснювані імперською владою у 30-х рр. на Тереку чи Яїку [29, с. 201; 62, с. 80 – 81], відіграли значну роль у процесі творення загальноімперського соціуму. Під час перетворень мало місце значне нівелювання козацьких привілеїв та підпорядкування російському урядові практично усіх ділянок козацького життя. Фактично реформи ставили під питання подальше існування слобідських козаків як представників окремого стану "людей військових".

Війна 1735 – 1739 рр. та становище слобідського козацтва

Будь-який інкорпораційний наступ традиційно супроводжувався посиленням визиском військової організації слобідських полків. 30-ті рр. XVIII ст. не стали виключенням. У 1733 – 1734 рр. під час війни за польський спадок слобідські полки були задіяні в бойових діях проти "станіславчиків" на землях Речі Посполитої [3, с. 130; 18, с. 172 – 173]. Починаючи з 1734 р., слобідське козацтво також мало нести службу з "переміною" на форпостах Української лінії [71, №6628, с. 409]. Нарешті слобідські формування брали активну участь у російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр. [101, с. 142 – 143].

Зрозуміло, що війна привносила значні корективи до повсякденного життя слобідського козацтва. Протягом п'яти років Слобожанщина слугувала плацдармом для російських походів на південь та базою постачання для імперських військ фельдмаршала Лассі, з усіма випливаючими звідси наслідками – економічним зубожінням мешканців краю.

Участь у кримських походах, залучення до будівництва й охорони Української лінії, зростання фіскальних стягувань та спроби царської влади підпорядкувати економічне життя краю потребам постачання російської армії, зокрема через запровадження заборони на винокуріння, аби використати хліб для харчування російської армії чи заснування у полках кінських заводів [14, с. 106; 72, №7664, с. 626; №7889, с. 886 – 887], негативно позначилися на становищі слобідського козацтва. Особливо дошкульними в цьому плані були військові постої. Під час них солдати ґвалтом, задарма забирали в населення у великій кількості їжу, худобу, фураж та підводи. Щоправда, час від часу всупереч "традиції" російські військові розраховувалися з населенням за "постачання", але робили це, по-перше, за мінімальними цінами, по-друге, не грошима, а розписками, не підкріпленими платоспроможністю. Навіть у 60-х роках XVIII ст. за цими розписами офіційний Петербург, лишався винним слобожанам понад 100 тисяч карбованців. Сума на той час колосальна [72, №8035, с. 44 – 45; 101, с. 143]. Козацька реакція на погіршення соціально-економічного становища була традиційною: намагаючись уникнути зубожіння, козаки вдавались до зміни стану, багато хто з них переходив на становище власницьких підданих, або, полишаючи свої оселі, переходили жити до інших місцевостей за межами Слобожанщини. Намагаючись боротися з цим явищем, царський уряд указами 1735 і 1738 рр. прагнув заборонити несанкціоновану імперською владою соціальну мобільність ко-

зацької людності слобідських полків [72, №8035, с. 44 – 46; 74, №9592, с. 31 – 32]. Дані заходи були геть не ефективні, проте вони засвідчували прагнення російської адміністрації позбавити козацтва ще одного привілею, зумовленого "черкаською обикністю" – права вільного переходу.

Реформи 30-х рр. XVIII ст., поєднанні із залученням козацтва до імперських війн, викликали в слобідських полках страшний занепад та спустошення. Одним з проявів якого було скорочення чисельності представників козацького стану. За переписом 1741 р., лише в Харківському полку порівняно з 1732 р. чисельність козаків зменшилась на тисячу чоловік [80, с. 32]. Загальні ж втрати слобідської людності згідно з переписом, здійсненому 1744 р., сягали 50 тисяч чоловік [32, с. 163; 47, с. 39].

Наведені вище факти дають підстави розглядати 30-ті рр. XVIII ст. як другий етап інтеграційних перетворень у слобідських полках.

Інтеграційні заходи за доби Єлизавети Петрівни (40-і рр. XVIII ст.)

1741 р. розпочалась епоха правління Єлизавети Петрівни, що тривала двадцять років – з 1741 по 1761 рр. При висвітленні елизаветинської доби історики доволі часто зазначають, що в своїй політиці щодо українських автономій, імператриця, на догоду примхам свого серця, відмовилася від інкорпораційного курсу своїх попередників (Петра I та Анни Іоанівни), чим на два десятиріччя подовжила життя Гетьманщині та слобідським полкам. Подібні підходи ми читаємо в працях І. Срезневського, А. Шиманова, В. Пархоменка, Д. Багалія, В. Наумова [15, с. 85; 53, с. 65; 60, с. 344 – 345; 95, с. 19; 109, с. 407]. Однак, якщо ми прискіпливіше придивимось до "української" політики Петербурга в зазначений час, то зможемо переконатися, що він мало чим відрізняється від політики попередників Єлизавети Петрівни.

Протягом свого царювання в своїй політиці щодо автономій козацької України Єлизавета Петрівна, вдаючись до певного загальмовування інкорпораційних процесів у 40-х рр. XVIII ст., просто готувала ґрунт для нового інкорпораційного наступу, який її уряд розпочав у 50-х рр. XVIII ст. Наведемо кілька прикладів. Єлизаветинський уряд йшов на відновлення інституту гетьманства, але одночасно відмовлявся затвердити кодифікацію українських законів – "Права, за якими судиться малоросійський народ" – та вдавався до скасування 1754 р. митного кордону між Гетьманщиною і великоросійськими губерніями. Вдало відзначаючи в такий спо-

сіб, на думку С. М. Соловйова, 100-річчя з часу приєднання "Малоросії" до "Московії" [91, с. 138], імператриця відкидала надто рішучі проекти київського генерал-губернатора Леонт'єва щодо реорганізації Війська Запорізького низового за зразком донської козащини у 40-х рр. XVIII ст. з тим, аби року 1753 власним розпорядженням спробувати скасувати процедуру виборності січової старшини та санкціонувати урядову колонізацію Запорізьких Вольностей [5, с. 138].

Подібним чином Єлизавета діяла й у слобідських полках. На початку свого царювання, йдучи на зустріч проханням слобідської старшини, Єлизавета Петрівна вдалася до часткового перегляду реформ своєї попередниці. Згідно з царською грамотою слобідським полкам від 28 листопада 1743 р. частина запроваджень князя Шаховського підлягали скасуванню. Зокрема, Канцелярія комісії слобідських полків припиняла свою діяльність, а полки знов переходили до ведення Військової колегії [94, с. 18 – 19; 18, с. 92 – 93; 109, с. 402 – 403]. Одночасно проголошувалося підтвердження козацьких привілеїв "черкаської обикності" і відновлювалася стара система комплектування козацьких полків. Значно зменшувалася до чотирьох полків кількість розташованих на Слобідській Україні царських військ, від козаків більше не вимагалася поштова повинність, нарешті, підлягало скасуванню найогидніше для козацького серця запровадження аннинської доби – драгунський полк [3, с. 169; 13, с. 281; 109, с. 92]. Колишні драгуни могли знов стати козаками та відбувати більш звичну для них козацьку службу.

Удаючись до подібних заходів уряд Єлизавети Петрівни, однак не збирався повністю зводити нанівець усі інтеграційні кроки своїх попередників. Так, вдаючись до певних соціально-економічних поступок козацтву, Петербург залишав беззмінним розповсюдження на слобідських козаків дії імперського законодавства, підтвердивши існування полкових канцелярій [3, с. 169]. У питанні ж щодо збільшення кількості виборних, єлизаветинські сановники не лише вдалися до втілення в життя не реалізованих планів Анни Іоанівни, збільшивши 1743 р. кількість компанійців до 5 тисяч чоловік, а й перевершили їх, бо 1746 р. кількість виборних була збільшена до 7500 козаків [74, №9606, с. 43, 88, с. 68].

Послідовним продовжувачем інтеграційної політики імператриця виступала і в питанні посиленого використання слобідського козацького війська. Уже у 40-х рр. XVIII ст. ми бачимо слобідський загін в 500 козаків, який вирушав у похід до Ліфляндії у 1746 р., а в 1748 р. слобідські

формування були задіяні у війні за австрійську спадщину [3, с. 178 – 179; 25, с. 16; 101, с. 86].

Однак, мабуть, найбільше про дотримання інтеграційного курсу засвідчує ставлення імперської влади до зумовленого "черкаською обикністю" козацького права переходів. Уже за часів царювання Федора Олексійовича 1682 р. цврьська влада намагається зліквідувати даний привілей, поставивши під власний контроль переміщення слобідського населення [101, с. 163 – 164]. Вирішити це питання на свою користь прагнув також уряд Петра I, який низкою указів у 1705 р. намагався покласти край козацьким переходам, зокрема в охтирському полку [44, с. 83 – 84; 74, №9606, с. 43]. Не було залишено поза увагою дане питання і за часів Анни Іоанівни. У 30-х рр. XVIII ст. царська адміністрація під приводом перешкоджання втечам української людності за кордон на територію Речі Посполитої знову намагалася впровадити заборону на переходи в слобідських полках [74, №9592, с. 31].

Після свого сходження на російський трон указом від 18 серпня 1742 р. Єлизавета Петрівна знов дозволила, щоправда представникам лише козацького стану, переходи в межах підвладних її скіпетру земель [73 №8600, с. 639]. Проте, оскільки право переходів використовувалось козаками так само, як і зміна стану [102, с. 110 – 111], аби уникнути обтяжливих повинностей, що накладалися на них імперією Романових, елизаветинський уряд, наслідуючи попередників, вдався до чергових спроб скасування цього козацького привілею. Як свідчать архівні матеріали вже у 1745 р. козаків, що вдавалися до переходів царські урядовці та полкова козацька адміністрація повертали на місця їх попереднього мешкання і піддавали тілесному покаранню плітьми [103, ф. 1721, Оп. №1. Од. Збер. №139, арк. 14]. Низкою указів 1748 – 1749 рр. імператриця в котре намагалась встановити заборону на право переходів. Характерно, що нова заборона позбавляла козаків не лише права переходу до Гетьманщини чи Великоросії, а й з полку в полк [74, №9592, с. 32 – 33, №9606, с. 43]. Водночас було підтверджено й дію царського указу 1738 р., згідно з яким підлягали поверненню коштом державців ті слобожани, які залишивши територію полків жили в інших місцевостях на становищі власницьких підданих.

Дані заходи є важливими для розуміння механізму скасування російським абсолютизмом станових привілеїв козацтва та розповсюдження на нього дії імперських указів. У той же час, зрозуміло, що запроваджені юридично обмеження на практиці не діяли. Так, складена в

кінці 50-х рр. XVIII ст. "Справа про з'їзд полковників і старшини для обговорення становища козаків", містить у собі нарікання – сенатська постанова 1749 р., про повернення державцями слобідських утікачів на місця їх попереднього мешкання не виконується. Більше того, за межами Слобідської України державці продовжували приймати і переховувати слобідських утікачів, через що, уникаючи служби козаки "усі можуть розійтись як до тих низових поселень, так і до новозаселених на річці Дон слобід" [104, ф. 1725, спр. 440, арк. 46].

Таким чином, протягом 40-х рр. XVIII ст. уряд Єлизавети Петрівни фактично не відійшов від інтеграційної політики своїх попередників, здійснюваної щодо слобідського козацтва. Певні соціально-економічні послаблення, надані слобідському козацтву донькою Пєтра I на початку її царювання, в подальшому були нею ж почасти скасовані. Відтак, здійснювана щодо козаків політика увійшла в своє традиційне русло. Більше того, за деякими напрямками, – збільшення числа компанійців, остаточна ліквідація на законодавчому рівні козацького права переходів – Єлизавета навіть перевершила своїх попередників. Це дозволяє нам розглядати перший період її царювання як час, коли відбулося поступове засвоєння інновацій, запроваджених в попередню добу.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що з початком XVIII ст. царський уряд запроваджує щодо слобідського козацтва політику соціальної інтеграції. Її проявами було активне використання слобідського козацтва в імперських війнах, наближення умов служби в козацьких полках до зразка регулярних частин російської армії, створення з числа слобідських козаків регулярних військових з'єднань, залучення слобожан до участі на будівельних роботах загальнодержавного значення. Одночасно царський уряд вживав заходи з тим, аби зробити слобідських козаків підзвітними російським військовим, адміністративним та судовим установам. Означені заходи негативно впливали на становище представників рядового козацтва. Поступово відбувалася втрата слобідськими козаками їх привілеїв, що в свою чергу, прискорювало процеси майнової диференціації в козацькому середовищі та наближувало слобідське козацтво до становища непривілейованих верств українського суспільства – передусім поспільства. Таким чином, царський уряд створював умови для подальшої інтеграції слобідського козацтва до загальноімперської структури суспільства як однієї з непривілейованих верств.

Розділ 4. Інтеграційні перетворення в слобідських полках у другій половині XVIII ст.

Інтеграційні заходи за доби Єлизавети Петрівни (50-і рр. XVIII ст.)

Друга половина XVIII ст. знаменує собою добу апогею військово-політичної могутності Російської імперії. Вона впевнено утверджується в статусі європейської наддержави, набутому в першій половині сторіччя. Саме в цей час імперія відчуває здатність і потребу прибрати з історичної арени свого колишнього найнебезпечнішого та найстрашнішого суперника в боротьбі за лідерство в Балтійсько-Чорноморському регіоні – Річ Посполиту. Як відомо, за часів царювання Катерини II остання припинила своє існування в кінці XVIII ст. внаслідок трьох розподілів її території між країнами-сусідами, здійснених за згодою і безпосередньою участю Петербурга. Остаточо зникає загроза російським кордонам в означений час і з боку Шведського королівства. І що, мабуть, найголовніше в найкращій спосіб урядами Єлизавети Петрівни та Катерини II було вирішено завдання імперської експансії на південному напрямку російської великодержавної політики. Унаслідок двох війн з османами в 1768 – 1774 рр. та 1787 – 1791 рр. Північне Причорномор'я з Кримом і Предкавказзям стали складовою частиною Російського державного коло-су.

Успіхи імперської зброї надзвичайно зміцнили центральну владу. При царському дворі розуміли, що кожна військова перемога відсуває колишніх супротивників за регіональне домінування на становище політичних статистів і аутсайдерів, позбавлених впливу на перебіг політичних процесів у Балтійсько-Чорноморському регіоні. Це відкривало перед російським абсолютизмом широкі можливості в справі ліквідації автономних державних утворень на імперських окраїнах, їх повної інкорпорації до Російської імперії, розповсюдження на них загальнодержавного адміністративного устрою та інтеграції населення до нового загальноімперського соціуму.

Саме така доля спіткала козацьку Україну, втім як і інші державні утворення "Великого кордону". Українські автономії Гетьманщини, слобідські полки, Військо Запорізьке низове були ліквідовані, їх еліті, козацькій старшині, уряд надав можливість кооптуватися до російського

дворянства та взяти вктивну участь у подальшій розбудові Російської імперії. Натомість, більшість населення цих автономій була покріпачена чи переведена до категорії непривілейованих податних станів. Не омину-ли ці перетворення і українське козацтво.

На початку 50-х рр. XVIII ст. імперська влада поновлює свій наступ на автономію слобідських полків та становище слобідського козацтва. Як відомо, на проведення державної інкорпорації та соціальної інтеграції населення автономій до складу мвтрополії значно впливає географічне розташування автономного утворення – його прикордонність. Протягом 30-х – 40-х рр. XVIII ст. внаслідок побудови Української лінії в 1731 – 1736 рр., повернення в 1734 р. запорожців під російську протекцію та визнання відповідно до Константинопольського миру 1740 р. російського суверенітету над запорізькими "Вольностями", слобідські полки втрачають значення степового форпосту. Значно розмита в попередню добу слобідська прикордонність за Єлизавети Петрівни зазнає ще більшої руйнації. У 1753 – 1754 рр. землі в межиріччі Бахмату, Сіверського Дінця й Лугані були передані вихідцям з Балкан й на них утворилася Слов'яно-сербія [63, с. 53].

Дані дії царського уряду, трактовані нами як застосування Петербургом "механізму вибіркової колонізації та переміщення населення" з метою експансії на південь та наступу на прикордонні автономії "Великого кордону", не могли не позначитись і на долі слобідського козацтва. Адже з утворенням Слов'яносербії відбулося зростання числа козацьких обов'язків. Відтепер окрім утримання чотирьох полків російської залози, служби на Українській лінії й спостереженням за незахищеними нею ділянками кордону з боку степу, слобідські козаки мусили також охороняти й кордони Слов'яносербії [12, №44, с. 183; 19, с. 187].

У цьому контексті маємо зазначити, що відгукнувшись на початку 50-х рр. XVIII ст. на пропозицію сербських офіцерів цісарської служби щодо розміщення на південних кордонах Російської імперії сербських військових поселень [77, с. 35; 78, с. 136]. царський уряд сподівався вирішити таким чином декілька важливих для нього завдань. По-перше, отримати надійний військовий захист глибинних районів імперії як проти татар, так і проти запорожців. По-друге, збільшити населення краю і в такий спосіб стимулювати колонізацію малоосвоєних територій. По-третє, узяти під більш жорсткий контроль та покласти край несанкціонованій імперським урядом міграції тяглого населення Гетьманщини і сло-

бідських полків на територію "Вольностей" Війська Запорізького низового. По-четверте, здобути черговий важіль впливу на українські автономії. Щоправда досить швидко стало зрозуміло: з трьома першими завданнями, які російська адміністрація прагнула вирішити за допомогою сербських поселень, Нова Сербія та Слов'яносербія впоратися не здатні.

Найголовнішими чинниками, що створювали перешкоду урядовим планам, були мала чисельність сербських колоністів, оскільки командири-осадчі Хорват, Шевич і Прерадович не впорались із узятими на себе колонізаційними зобов'язаннями, та низька військова і господарська якості новоприбулих з Балкан. Більшість переселенців, за визначенням навіть сучасника, організатора колонії О. Пшчевича, були не досвідчені і загартовані вояки, а різноманітна "наволоч": лісові горлорізи, попи розстриги, волоцюги. Себто маргінальний елемент, який не міг знайти зарплатки на батьківщині і не бажав працювати на новому місці [77, с. 35].

За цих обставин царський уряд мусив погодитися на доукомплектування сербських полків українською людністю, яка мусила фактично перебирати на себе обов'язки з господарювання в краї. Поряд із цим імперська влада мусила вдатись до парадоксальних заходів: узяти на себе охорону військових поселень вихідців з Балкан. Аналізуючи ці заходи, Н. Полонська-Василенко відзначала, що протягом всього часу існування Новосербського корпусу на захисти тамтешніх полків іманентно надсилалися російські армійські регулярні частини та козаки, і були роки, коли чисельність військових контингентів перевищувала кількість чужоземців, яких ті мусили захищати [77, с. 35 – 36].

Серед козаків, які залучалися до охорони Слов'яносербії, як зазначалося вище, були й представники Слобідсько-українського козацького війська. З цією метою від кожного полку до Новосербського корпусу відправлялося по 150 козаків у повному похідному спорядженні. Строк такого відрядження тривав два місяці. Після завершення зазначеного терміну із слобідських полків мала надсилатися заміна. Зазначимо, що до відряджень залучалися не лише компаніїці, але і під помічники [19, с. 187].

До нових обов'язків слобідське козацтво поставилося негативно. Причиною цього були утиски, що чинила козакам сербська шляхта, яка ставилася до них, наче до власних кріпаків. Одразу ж по прибутті слобожан до місця призначення, сербська старшина розбивала козацькі загони на дрібні команди, обеззброювала їх і примушувала виконувати на себе

різноманітні партикулярні роботи. Спроби непокори жорстоко придушувалися, а козацькі скарги на дії сербської шляхти до центрального уряду лишалися без відповіді [3, с. 192 – 193].

Некращим було становище справ і в самих слобідських полках, де козаки зазнавали утисків з боку власної старшини. Як і на Гетьманщині, на Слобідській Україні старшина захоплювала козацькі землі та переводила їх власників на становище підданих*. Але крім цього, відповідно до спостережень Є. Альбовського, змушена поступитися реальною владою у полках російській адміністрації, старшина починає опікуватися виключно власним збагаченням і привласнює гроші, що виборні мали отримувати за службу [3, с. 195].

Відповідним наслідком такого стану речей було посилення зубожіння серед козацького стану Слобожанщини та занепад козацької мілітарної організації. Серед слобожан, як і серед гетьманців, частішають випадки дезертирства, ухилиння заможних козаків від служби та відправки замість себе найманців, що можна було спостерігати, зокрема під час Пруського походу 1756 – 1757 рр. [75, №12293, с. 1004].

Згаданий похід був для слобідських полків останнім епізодом військової історії, в якому слобожани брали участь як представники козицького стану. Залучені до походу, разом з іншими іррегулярними військами, п'ять тисяч слобідських козаків під командуванням бригадира Капніста, брав безпосередню участь у битві під Гросс-Еґерсдорфом [87, с. 50, 80, 188]. Зазнавши під час виправи значних втрат, зумовлених значною мірою прорахунками російського командування при застосуванні іррегулярних формувань та відсутністю належного харчового та фуражного забезпечення, козаки були відправлені до дому і більше вже до походів не залучалися [27, с. 13 – 16]. Хоча їх участь у Семилітній війні обмежилась одним роком, проте він залишив помітний відбиток у процесі зубожіння козаків. Із походу вони поверталися украй розореними, втративши через нестачу фуражу усіх своїх коней [14, с. 102].

З огляду на впровадження у дію російським абсолютизмом інтеграційної політики щодо слобідського козацтва 1756 – 1757 рр. є також важливими, як час відновлення у слобідських полках регулярної військової

---

* Примітка. Означене явище вже у 40-х рр. XVIII ст. набуло значного розголосу через намагання окремих старшин, наприклад, полковника Василя Танського, змусити на себе працювати і сплачувати «лобори» населення цілих козацьких сел [103, ф. 1721, Оп. №1. Од. Збер. №139, арк. 14].

служби. Відповідно до царського указу від 30 жовтня 1756 р., прийнятого на підставі пропозиції графа Шувалова й проекту ізюмського полкового обозного Михайла Милорадовича та розпорядження Військової колегії від 21 березня 1757 р., із слобожан мав бути сформований гусарський полк [51, с. 1 – 35]. До нього мали бути зараховані козаки, які раніше служили у слобідських драгунах, а у разі, якщо їх не вистачатиме для повного укомплектування частини, полк мали поповнити козаками-підпомічниками. Утримувати це нове регулярне формування передбачалося коштом козацьких підпомічників. Останні внаслідок цього мали додатково сплачувати, крім звичайних 18 копійок податку, ще й 22,5 копійки.

Важкі умови служби на Українській лінії та Сербському корпусі, утиски старшини, податковий тягар та чергові імперські нововведення призвели до масових втеч козацтва з території слобідських полків чи переходу їх на підданство до старшини. Царський уряд не мав реальної можливості припинити ці процеси. Мабуть, єдиним істотним заходом царської влади у цій царині було усунення старшини від збирання по полках коштів, що, зокрема, йшли на платню козакам, і поставлення їх збору під контроль російських урядовців з числа військових [74, №11866, с. 302 – 303, №11999, с. 476 – 477]. Усі інші чисельні заборони козакам продавати свої землі і переходити на інші території не діяли [74, №11926, с. 376 – 377, №11928, с. 377 – 378, №12000, с. 477 – 478]. Соціально-економічне становище слобідського козацтва істотно погіршилося.

Таким чином, можемо констатувати, що у 50-х рр. XVIII ст. уряд Єлизавети Петрівни вдається до активізації інкорпораційних та інтеграційних процесів у слобідських полках. Їх наслідком стає значне економічне зубожіння слобідського козацтва. Відтак створюються передумови для повної інкорпорації слобідських полків до Російської імперії включення слобідського козацтва до загальноімперської структури суспільства, що матиме місце вже за царювання Катерини II.

Завершення Катериною II інтеграційних перетворень у слобідських полках

Доба царювання Катерини II – це час, коли заходи її попередників на російському троні, спрямовані на підготовку прикордонних автономій до остаточного поглинення Російською імперією, почали втілюватись у

життя. Катерина II з невдоволенням дивилася на існування в складі імперії численних автономій з властивими їм змішаними формами правління, що поєднувало анахронізми військового феодалізму, чужоземного панування, а почасти й річпосполитських вартостей, і спиралися на стародавні привілеї, набуті і підтвержені у різний час представниками династії Романових. У другій половині XVIII ст. дані привілеї трактувалися абсолютистською владою як перепона на шляху до подальшої модернізації Росії [112, с. 93]. Тож не дивно, що в своїй політиці щодо прикордонних автономій імператриця прагнула остаточно переглянути їх статус, шляхом скасування наявних у них привілеїв.

Втілити здуми російського абсолютизму в життя наразі було не так вже і складно. У нагоді імперським сановникам ставала традиційна, особливо щодо козацьких спільнот "Великого кордону", політика розпалювання та підтримки наявності в прикордонних спільнотах соціальних антагонізмів між регіональними елітами і рядовими – мешканцями автономій, з одного боку, та а середині самих еліт – з іншого [64, с. 74 – 75]. Наявність соціальних антагонізмів у поєднанні з несприятливими соціально-економічними тенденціями протягом XVIII ст. неодноразово надавали російському абсолютизму привід для втручання у внутрішні справи автономій і робили одночасно можливим чинно до старомосковської традиції XVII ст. моралізацію політики царської влади, ужаконачення за допомогою демагогічної риторики інтеграційних звершень.

Окреслені вище механізми дозволили вже на початку 60-х рр. XVIII ст. абсолютистському урядові Катерини II істотно переглянути свої взаємовідносини з багатьма суб'єктами Великого кордону. Так, скориставшись численними доносами на командира Нової Сербії І. Хорвата, царський уряд вдався до ліквідації влітку 1764 р. Новосербського корпусу, в листопаді того ж 1764 р., враховуючи відсутність одностайності серед еліти Гетьманщини щодо питання подальшої державної розбудови автономії, російська влада знищує інститут гетьманства, нарешті, вміло використовуючи протиріччя і розпалюючи антагонізми між представниками "старшинської" ("слухняної") партії і "військової" ("неслухняної") партії Яїцького козацького війська, імперська адміністрація зуміла сильно зміцнити владу Петербурга над останнім, успішно нівелюючи Військові привілеї [6, с. 147 – 148; 40, с. 129 – 130; 85, с. 101 – 105; 99, с. 88].

Подібним чином російський уряд діяв і в слобідських полках. Наявні в середовищі слобідської козацької старшини внутрішні конфлікти, зумовлені характерним для прикордонних соціумів тертям між членами місцевого ланівного прошарку за кращі уряди і маєтки, сприяли появі численних скарг до імперського уряду, що надходили від енергійних, але менш "обласканих" долею представників регіональної еліти на своїх більш успішних братів по стану. Такі нарікання будь-якої миті надавали у розпорядження Петербургу привід для втручання у внутрішні справи автономії.

З історичних робіт Філарета (Гумілевського), С. Соловйова та В. Маслійчука нам відомо, що на початку 60-х рр. XVIII ст. з'явилося, принаймні, дві скарги, що викликали зацікавленість у царських сановників. Перш за все, це донос сотника острозького полку Прокопа Коневницького. Спрямований проти острогозького полковника Степана Тев'яшова і командуючого слобідськими полками князя Костянтина Кантемира, він оскаржував принцип родинності при заміщенні старшинських урядів в полках, висвітлював численні старшинські зловживання та відзначав, що старшини зловживають своїм становищем за потурання російських урядовців. Наріканнями на зловживання посадовим становищем був словнений і донос до Військової колегії проти харківського полковника Матвія Куликовського й іншого чолобитника – липецького писаря Петра Непишного [50, с. 169; 91, с. 141; 101, с. 184].

Реакцією абсолютистського уряду, зацікавленого в той час в остаточній ліквідації українських автономій, було створення в 1762 р. слідчої слобідської комісії на чолі з гвардії секунд-майором Є. Щербініним [13, с. 102]. Коло повноважень і обов'язків комісії від початку було визначено дуже широко. Окрім здійснення слідства за згаданими вище скаргами, імперські урядовці мали також здійснити впорядкування фінансової системи слобідських полків, розслідувати земельні справи та, що найголовніше, дати відповідь на питання про причини важкого становища слобідських обивателів в цілому і козаків зокрема. Характерно, що для з'ясування цього питання комісія Щербініна отримала повноваження приймати скарги і розслідувати справи про старшинські зловживання в усіх слобідських полках [50, с. 170].

Виконуючи покладені на неї обов'язки, слідча комісія вже під час своєї роботи здійснила певні кроки щодо інституціональної інкорпорації

Слобідської України. Так, в полках було остаточно реформовано юридичну систему, на судові посади призначені нові судді, в полковий суд ставав найнижчою ланкою в загальноросійській судовій системі [75, №11734, с. 136]. Одночасно під час слідства комісія Щербініна повністю усунула регіональну еліту від фіскальних і судових справ. Більше того, через те що під час слідства було виявлено, що уся слобідська старшина причетна до різноманітних зловживань, користуючись своїми повноваженнями, Є. Щербінін 5 липня 1764 р. усунув всіх її представників від займаних урядів.

Причетність геть усього старшинського корпусу до зловживань ставила під сумнів доцільність подальшого існування слобідської автономії, що і було зазначено у висновках щербінівської комісії, наданих російському урядові 1764 р. Даючи в даному документі відповідь на ключове питання, поставлене перед комісією, про причини соціально-економічних негараздів, що мали місце на Слобожанщині і призвели до занепаду козацтва та його військової організації, майор Є. Щербінін, як і слід було очікувати від імперського сановника доби Просвітництва, доповів, що причина негараздів захована у самій природі козацького устрою.

Цікаво, що висновки, зроблені російським урядовцем почасти підтверджувала і "Покутними" від старшини сумського і острогозького полків до імператриці, складеними ще 1763 р. [50, с. 171]. Так, зокрема з тексту "Покутної" від сумської старшини впливало, що негаразди, наявні у слобідських полках, зумовлені наявними від часу заселення Слобожанщини "застарілими черкаськими обикностями". При цьому, щоправда, також вказували й на інший фактор: відсутність, на відміну від інших іррегулярних військ, надання з царської скарбниці грошового та хлібного жалування слобідським полкам. Даний чинник, згідно з логікою сумської старшини, зокрема штовхав її до надужиття своєю владою щодо рядового козацтва з усіма витікаючими звідси наслідками [105, ф. 1782, спр. 59, арк. 21].

Узгодженість в цілому старшинської позиції із ще не оприлюдненими в 1763 р. висновками імперського урядовця мимоволі наштовхує на роздуми, що в цій ситуації, як свого часу в 30-х рр. XVIII ст. в добу діяльності князя О. Шаховського, ми спостерігаємо випадок, пов'язаний із намаганням російської адміністрації при здійсненні інтеграційних

перетворень надати їм хоча б позірну легітимність і зберегти моральний авторитет імперської влади. Досягалося це випробуванням шляхом – царський сановник, відповідно до узгодженого з імператрицею плану дій за подібних обставин [75, №12356, с. 87], підказував регіональній еліті, як тій слід реагувати на дії центрального уряду. Заради об'єктивності зазначимо, відстоювати "черкаську обикність", а, отже, й слобідську автономію більшість старшин були на той час вже незацікавлені, відтак вони з готовністю дослуховувалися до підказок представників центрального уряду.

На початку 60-х рр. XVIII ст. скасування старого козацького ладу було навіть на руку старшині, бо знімало з неї обов'язок військової служби і водночас ніяк не відбивалося на її економічних статках. Останні зберігались за старшинами завдяки їх попередній службі в регулярних ротах чи в інший спосіб, зумовлений реформами князя О. Шаховського, що відкривав перед слобідською елітою доступ до російського дворянства [50, с. 172].

Сенат Російської імперії погодився із наданими йому слідчою комісією Є. Щербініна висновками. Його представники, князь Яків Шаховський, генерал-аншеф Микита Панін та таємний радник Адам Олсуф'єв, запропонували для покращення ситуації замінити полковий устрій губерніальним, перевести козаків на становище державних селян, а козацькі полки замінити регулярними легко кінними частинами [75, №12293, с. 1004 – 1007]. Дана пропозиція, як бачимо, містила у собі положення про цілковиту інкорпорацію слобідської автономії та інтеграцію її населення до загальноімперської соціальної структури суспільства.

На початку 1765 р. уряд Катерини II розпочав поступово втілювати у життя сенатську пропозицію. Відповідно до сенатського розпорядження від 28 лютого 1765 р. і царського маніфесту від 28 липня 1765 р. на території слобідських полків запроваджувалися загальноімперський адміністративний та військовий устрій. Полкові установи та урядовці поступались місцем установам та імперській адміністрації Слобідсько-Української губернії. Одночасно козацькі збройні формування було перетворено на п'ять регулярних гусарських полків російської армії [75, №12342, с. 75, №12344, с. 77, №12440, с. 194 – 195]. Ці інституціональні трансформації супроводжувалися також і інтеграційними перетвореннями, зокрема в контексті цікавого для нас козацького питання, слід зазначити, що

відповідно до царського маніфесту слобідських козаків перейменували на військових обивателів, обклали подушним податком і в такий спосіб переводили на становище однієї з категорій державних селян.

Хоча реформи російського абсолютизму в 60-х рр. XVIII ст. у слобідських полках і висвітлювались в історіографії, вони ще й до цього часу не дістали належного осмислення. Історики згадують про них лише як про один з епізодів інкорпорації України. У той час як, на нашу думку, на них слід дивитись, у першу чергу, під кутом вивчення інтеграційних звершень російського уряду. Саме на Слобожанщині у 60-х рр. XVIII ст. була вироблена модель інтеграції козацтва до нової імперської структури суспільства. Пізніше у 70-х рр. XVIII ст. імперський уряд намагався її застосувати на Запоріжжі, а у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. цілком використав на Гетьманщині.

Спроби протесту проти урядової реформи, яку зробили окремі представники старшини, передусім мова йде про ізюмського полковника Федора Краснокутського та рядове козацтво, були придушені місцевою російською адміністрацією на самому їх початку [100, с. 244 – 270]. Так само нічим завершилися і козацькі намагання відновити своє попереднє становище за допомогою Законодавчої комісії 1767 р. [14, с. 126].

Таким чином, на території Слобідської України імперська інтеграційна політика доходить свого кінця протягом 60-х рр. XVIII ст. за доби царювання Катерини II. В означений час внаслідок реформ, здійснених царською владою у слобідських полках протягом 1762 – 1765 рр., слобідське козацтво було інтегроване до загальноімперської структури суспільства, зайнявши відповідну ланку серед непривілейованих верств населення.

Висновки

Таким чином, наприкінці XVII – початку XVIII ст. царська влада починає провадити щодо державних утворень "Беликого кордону" інкорпораційну політику, яка стосувалась і слобідських полків. Одним із напрямків даної політики була соціальна інтеграція населення даної української автономії до складу новостворюваного загальноімперського соціуму.

Перетворення безпосередньо зачіпали представників слобідського козацтва. Слід зазначити, російська інтеграційна політика щодо слобідського козацтва мала на меті позбавлення слобідських козаків наявних у них економічних, адміністративних і судових привілеїв та ліквідації їх окремої мілітарної організації, що виступала головною запорукою існування слобідського козацтва як окремого стану "людей військових". Здійснити цей крок одночасно царський уряд, з огляду на низку обставин, не міг, відтак інтеграційні перетворення розтягнулися майже на все XVIII ст.

Запровадження цієї політики припадає на кінець XVII – першу чверть XVIII ст. – добу царювання Петра I і хронологічно воно збігається з часом вступу Московської держави у Велику Північну війну 1700 – 1721 рр. Цей час є визначальним для розуміння перебігу інтеграційних перетворень у слобідських полках. Саме в петровську добу визначаються головні напрямки цієї політики: активне залучення слобідських козаків до участі в імперських війнах далеко за межами Слобожанщини, початок інституціонального включення мілітарної організації слобідських козаків до складу імперської армії, використання козаків на роботах загальнодержавного характеру, ревізування їх економічних привілеїв та покладання на них обов'язку утримання російської залоги на Слобожанщині, позбавлення слобідської козащини права "сховища" тощо.

Усе це дає підстави розглядати добу 1700 – 1725 рр. як перший етап інтеграційної політики російського уряду щодо слобідського козацтва.

Після смерті Петра I, у другій половині 20-х рр. XVIII ст. інтеграційні процеси в слобідських полках, з огляду на несприятливі для Петербургу внутрішньо- і зовнішньополітичні чинники, загальмовуються, але не припиняються. У цей час відбувається засвоєння запроваджень попередньої

доби, що відбилось у посиленому визиску слобідських козацьких загонів у військових походах на Кавказ, зміцненні підпорядкованості слобідських полків імперським установам (із 1726 р. слобідські полки були підпорядковані Військовій колегії). Одночасно повільно починають запроваджуватися нововведення, пов'язані, насамперед, із заходами щодо наближення умов служби в слобідських полках до регулярного зразка.

Прихід до влади на початку 30-х рр. XVIII ст. Анни Іоанівни змінює становище. Імперський уряд розпочинає новий інкорпораційний наступ на автономію слобідських полків, відтак розпочинається другий етап інтеграційних перетворень. Його характерні ознаки, майже повна реанімація усіх напрямків петровської інтеграційної політики, при одночасній появі нових тенденцій. До таких слід віднести, по-перше, використання механізму "вибіркової колонізації та переміщення населення", за допомогою будівництва Української лінії в 1731 – 1736 рр., що призводило до підриву прикордонності слобідських полків, а отже, ставило під сумнів доцільність збереження за українською людністю, передусім представниками слобідського козацтва, властивих їм станових прав. По-друге, активне втручання царського уряду, під час реформ князя О. Шаховського в слобідських полках в 1733 – 1735 рр., у внутрішнє життя козацтва, з метою модернізації їх військової організації та упорядкування соціальних взаємовідносин.

Урядові інновації, в поєднанні з участю слобідського козацтва в війнах за польський спадок 1733 – 1734 і російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр., негативно позначилися на економічному становищі козаків

Із огляду на це, з початком 40-х рр. XVIII ст., уряд Єлизавети Петрівни знов вдається до левного послаблення в інтеграційній політиці, частково скасовуючи реформи уряду своєї попередниці у слобідських полках. Проте період послаблення триває не довго. З початком 50-х рр. XVIII ст. інтеграційні перетворення знов набирають силу. Поновлення широкомасштабного військового визиску козаків (участь слобідських загонів у Семилітній війні, несення сторожової служби на Українській лінії, охорона Слов'яносербії), відновлення практики їх залучення до робіт загальнодержавного призначення та утримання козацьким коштом російських частин в Україні доволі істотно вдарило по представниках слобідського козацтва. Слобідське козацтво економічно занепадало.

Несприятливі соціально-економічні чинники, що були наслідком російської інтеграційної політики, відкривали перед російським урядом у другій половині XVIII ст. сприятливі можливості для завершення процесу соціальної інтеграції українського козацтва до нової імперської структури суспільства. Здійснити завершення інтеграційних перетворень судилось урядові Катерини II.

Час її царювання знаменує собою третій, останній етап інтеграційних перетворень. Він характеризується повною інкорпорацією слобідських полків до складу Російської імперії в 1765 р. У процесі інкорпорації представники слобідського козацтва позбавляються властивих їм ознак станової відособленості – власної військової організації, судової рівності з старшиною-шляхтою, відмінності при оподаткуванні від посіпства – і переводяться в своїй більшості до категорії непривілейованих верств імперського суспільства. Відтак, в новій загальноімперській структурі російського суспільства вони посідають місце однієї з категорій непривілейованих верств населення. Ця модель соціальної інтеграції була вироблена квітериненським урядом під час інкорпорації слобідських полків і застосована, з певними відмінностями, у 70-х рр. XVIII ст. на Запоріжжі а у 80-х рр. XVIII ст. на Гетьманщині.

Використана література

1. Александров В. А. Организация обороны южной границы Русского государства во второй половине XVI – XVII в // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII вв. – М.: Наука, 1979. – С. 159 – 173.
2. Альбовский Е. Валки, украинный город Московского государства К 350-летию Валок / Вступ ст. С. В Потрашков. – Репринт изд. – Харьков. СП "Фолио", 1993. – 56 с.
3. Альбовский Е. История Харьковского слободского казачьего полка 1650 – 1765 гг. – Харьков Типография Губернского Правления, 1895. – 216 с
4. Альбовский Е. Харьковские казаки вторая половина XVII ст. (По архивным источникам) Т 1 – Кн. 1. – Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы. 2005. — 240 с.
5. Андриевский А. Запорожские выборы и порядки половины XVIII в. (По современным описаниям) // Киевская старина. – 1883. – Т. VI. – С 127 – 140.
6. Андрущенко А. И. Классовая борьба яицких казаков накануне крестьянской войны 1773 – 1775 гг. // История СССР. – 1960. – №1. – С 143 – 158.
7. Анисимов Е. В. Анна Ивановна // Вопросы истории. - 1993. – № 4 – С. 19 – 33.
8. Анисимов Е. В. Петр I. рождение империи // Вопросы истории – 1989. – №7. – С. 3 – 20.
9. Анисимов Е. В. Податная реформа Петра I. Введение подушной подати в России 1719 – 1728. - Ленинград: Наука, 1982. – 296 с
10. Аланович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1969. – 223 с
11. Артамонов В.А. Очаги военной силы украинского народа в конце XVI – начале XVIII в. // Белоруссия и Украина. История и культура Ежегодник 2003 - М.: Наука, 2003. – С. 59 – 66.
12. Багалея Д. И. Материалы для истории и колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии // Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – 1890. – Т. II. – Вып I – С 1 – 437.

13. Багале́й Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655 – 1905). Историческая монография. В. 2-х т. Т. I. – Репринт. изд. / Д. И. Багале́й, Д. П. Миллер. – Харьков: Б. и., 1993. 572 с.
14. Багале́й Д. І. Історія Слобідської України. – Харків: Дельта, 1993. – 256 с.
15. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. – К.: Час, 1993. – 656 с.
16. Волис В. Очерк истории Ахтырского слободского казачьего полка (XVII – XVIII вв.). – Харьков: ИД "Райдер", 2007. – 216 с.
17. Востоков А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // Киевская старина. – 1890. – Т. XXIX. – С. 199 – 226.
18. Гербель Н. Изюмский Слободской казачий полк 1651 – 1765 гг. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1852. – 164 с.
19. Головинский П. Слободские казачьи полки. – СПб.: Б. и., 1864. – 246 с.
20. Горобець В. Україна в роки реформ Петра I // Історія України. – 2000. – №25 – 28. – С. 1 – 62.
21. Горобець В. М. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII – XVIII ст.: тенденції, характер, етапи / В. М. Горобець, О. К. Струкевич // Український історичний журнал. – 1997. – №1. – С. 22 – 43.
22. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / АН України Інститут української археографії, Інститут історії України. Вступна стаття В. А. Смолія, П. С. Соханя. – К.: Наукова думка, 1992. – 544 с.
23. Дон и степное Предкавказье XVIII – первая половина XIX в. (Социальные отношения, управление, классовая борьба). – Ростов н/Д: Изд. Ростовского университета, 1977. – 208 с.
24. Журавльов Д. В. Бойові дії на Слобідській Україні під час Північної війни (1708-1709 рр.) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2001. – №526. Історія. – Вип. 33. – С. 105 – 112.
25. Журавльов Д. В. Військова справа в слобідських полках у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Харків: Вид. ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2003. – 22 с.

26. Журавльов Д. В. Військова справа в слобідських полках у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. Дисертація канд. істор. наук. – Харків: Вид. ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2002. – 183 с.
27. Журавльов Д. Слобідські козацькі полки в Семилітній війні (кампанія 1756 – 1757 рр.) // Збірник Харківського-історико-філологічного товариства. (Нова серія). – 2002. – Т. 9. – С. 9 – 17.
28. Журавльов Д. В. Участь слобідських козацьких полків у Гиянському поході 1725 р. та бойових діях у Дагестані 1726 – 1730 рр. // Проблеми історії та археології України. Збірник доповідей міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII археологічного з'їзду в м. Харкові 25 – 26 жовтня 2002 року. – Харків: Б. в., 2003. – С. 149 – 151.
29. Заседателева Л. Б. Терские казаки (середина XVI – начало XX в.). Историко-этнографические очерки. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1974. – 424 с.
30. Звездин З. К. К вопросу о социальных отношениях на Слободской Украине в конце XVII – начале XVIII в. // Исторические записки. – 1952. – Т. 39. – С. 181 – 203.
31. Історія українського козацтва. Нариси: У 2-х т. Т. I. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред) та ін. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. – 800 с.
32. Кабузан В. М. Чисельність українського населення на території Росії за ревізіями 1732 і 1763 років // Український історичний журнал. – 1960. – №6. – С. 161 – 164.
33. Каменский А. Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация. – М.: Новое литературное обозрение, 1999. – 328 с.
34. Каппелер А. Южный и Восточный фронт России в XVI – XVIII веках // Ab Imperio. – 2003. – №1. – С. 47 – 64.
35. Квитка-Основьяненко Г. О слободских полках // Твори: У 8-ми т. Т. 7. – К.: Дніпро, 1970. – С. 35 – 61.
36. Когут, Зенон. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
37. Кравцов Д. Отголоски разинщины на Украине // Труды Института славяноведения академии наук СССР. – 1934. – Т. 2. – С. 77 – 99.
38. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727 – 1734). – Авсбург: Накладом товариства прихильників УВАН, 1948. – 192 с.
39. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – 286 с.

40. Мадериага, Исабель. Россия в эпоху Екатерины Великой / Пер. с англ. Н. Л. Лужицкой. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 976 с.
41. Маслійчук В. Л. ALTERA PATRIA: Нотатки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби; Торсінг, 2004. – 72 с.
42. Маслійчук В. Л. Балаклійський полк (1669 – 1677 рр.). – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2005. – 67 с.
43. Маслійчук В. Діалог "українського" та "російського" на теренах Слобідської України (друга половина XVII ст.) // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – К., 2003. – С. 435 – 447.
44. Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. – Харків: Райдер, 2003. – 252 с.
45. Маслійчук В. Козацька старшина слобідських полків XVII – XVIII ст.: "родинний клан" та досягнення соціального статусу // Київська старовина. – 2001. – №1. – С. 42 – 58.
46. Маслійчук В. Прагнення "шляхетності" козацької старшини Слобожанщини (друга половина XVII – XVIII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) – К., 2004. – Вип. 4. – С. 265 – 278.
47. Маслійчук В. Радикальна реформа та "старий звичай"(Князь Олексій Шаховський і реформування слобідських полків 1733 – 1735 рр.) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. (Нова серія). – 2004. – Т. 10. – С. 15 – 42.
48. Маслійчук В. Л. Російсько-українські відносини на Слобідській Україні другої половини XVII ст. // Провінція на перехресті культур (Дослідження з історії Слобідської України XVII – XIX ст.). – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – С. 12 – 26.
49. Маслійчук В. Слобідська Україна. – К.: Б. в., 2008. – 72 с.
50. Маслійчук В. Л. Щербінінська Комісія та скасування слобідських полків 1762 – 1764 рр. // Січеславський альманах. Збірник наукових праць Дніпропетровського регіонального відділення науково-дослідного Інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 167 – 174.
51. Милорадович М. А. Материали для истории Изюмского слободского полка. – Харьков.: Б. и., 1858. – 35 с.

52. Мицик Ю. До історії ординського нападу на Слобожанщину 1680 р. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства (Нова серія). – 1999. – Т. 8. – С. 205 – 214.
53. Наумов В. Елизавета Петровна // Вопросы истории. – 1993. – №5. – С. 51 – 72.
54. Никитин Н. И. Кавказское казачество в судьбах России XVII – XVIII в. // Отечественная история. – 2004. – №6. – С. 144 – 155.
55. Овчаренко Є. Земельна власність у Слобідській Україні XVII – XVIII в. Її походження і форми // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – 1928. – Т. XI. – С. 41 – 102.
56. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Редактор Любомир Винар, упорядники Ігор Гирич, Алла Атоманенко. – 2-е вид., доп. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто: Б. в., 2001. – 464 с.
57. Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства. – Мюнхен: Б. в., 1947. – 171 с.
58. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – М.: Университетская типография, 1905. – Кн. 14 – 338, 84 с.
59. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / АН УРСР. Археограф. Комісія та ін. Упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гурій; Редкол. П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – 221 с.
60. Пархоменко В. Конец старой Малоросски (1733 – 1788 гг. в истории Левобережной Украины) // Киевская старина. – 1905. – Т. ХСІ. – С. 343 – 349.
61. Петрухинцев Н. Раскол на Яике // Родина. – 2004. – №5. – С. 78 – 81.
62. Пірко В. О. 250-річчя з часу спорудження Української лінії // Український історичний журнал. – 1986. – №8. – С. 139 – 142.
63. Пірко В. Наступ царату на землі Війська Запорозького // Схід. – 1998. – №3 (20). – С. 48 – 54.
64. Плохій С. Козакознавство без кордонів: нотатки про користь порівняльного аналізу // Український гуманітарний огляд. – 2004. – Вип. 10. – С. 63 – 84.
65. Подъяпольская Е. П. Восстание Булавина. – М.: Изд. АН СССР, 1962. – 215 с.

66. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Типография собственной Его Императорского величества канцелярии, 1830. – Т. II. – Вып. 1. – 971, 2 с.
67. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Типография собственной Его Императорского величества канцелярии, 1830. – Т. IV. – Вып. 1. – 881 с.
68. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Типография собственной Его Императорского величества канцелярии, 1830. – Т. V. – Вып. 1. – 780 с.
69. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Типография собственной Его Императорского величества канцелярии, 1830. – Т. VII. – Вып. 1. – 922 с.
70. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Типография собственной Его Императорского величества канцелярии, 1830. – Т. VIII. – Вып. 1. – 1014 с.
71. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Типография собственной Его Императорского величества канцелярии, 1830. – Т. IX. – Вып. 1. – 1022 с.
72. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Типография собственной Его Императорского величества канцелярии, 1830. – Т. X. – Вып. 1. – 1022 с.
73. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Типография собственной Его Императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XI. – Вып. 1. – 990 с.
74. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Типография собственной Его Императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XIII. – Вып. 1. – 957 с.
75. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Типография собственной Его Императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XVI. – Вып. 1. – 1018 с.
76. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Типография собственной Его Императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XVII. – Вып. 1. – 1135 с.
77. Полонская-Василенко Н. Д. Заселение Южной Украины в середине XVIII в. // Историк-марксист. – 1941. – №5. – С. 30 – 46.

78. Полонская-Василенко Н. Д. Из истории Южной Украины в XVIII в. Заселение Новороссийской губернии (1764 – 1775) // Исторические записки. – 1941. – Т. 13. – С. 130 – 175.
79. Посунько О. М. "Такова Россия для бродяг..." (взаємовідносини запорозького козацтва з сербськими колоністами у середині XVIII ст. у контексті урядової політики) // Січеславський альманах. Збірник наукових праць Дніпропетровського регіонального відділення науково-дослідного Інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 154 – 166.
80. Потрашков С. В. Харьковские полки: Три века истории. – Харьков: Око, 1998. – 150 с.
81. Пронштейн А. П. Земля Донская в XVIII веке. – Ростов н/Д: Изд. Ростовського университета, 1961. – 375 с.
82. П'ятницька С. "Приказ Великия России" // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Збірник Соціально-Економічного Відділу ВУАН. – 1926. – Вип. II. – №11. – С. 229 – 251.
83. Ригельман А. История или повествование о донских козаках. – М.: Б. в., 1846. – II, II, 140, VII с.
84. Рознер И. Г. Казачество в Крестьянской войне 1773 – 1775 гг. – Львов: Изд. Львовского университета, 1966. – 200 с.
85. Рознер И. Г. Яик перед бурей. – М.: Мысль, 1966. – 207 с.
86. Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины / Сост. В. В. Гуров при участии Е. К. Бродского. – Харьков: Б. и., 1884. – XVII, IV, 705 с.
87. Семилетняя война. Материалы о действиях русской армии и флота 1756 – 1762 гг. / Гл. арх. упр. МВД СССР ЦВИА СССР; Предисл., ред. Н. М. Коробкова. – М.: Воениздат., 1948. – 915 с.
88. Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII – XVIII ст. – Харків: Харківське книжково-газетне вид., 1954. – 279 с.
89. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобжанщины в XVII – XVIII вв. – Харьков: Книж. изд., 1964. – 460 с.
90. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. В 15-ти кн. Кн. VIII. Т. 15 – 16 / Отв. ред. Л. В. Черепнин. – М.: Соцэкиздат, 1962. – 647 с.

91. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. В 15-ти кн. Кн. XIII. Т. 25 – 26 / Отв. ред. Л. В. Черепнин. – М.: Соцэкиздат, 1962. – 647 с.
92. Сокирко О. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини XVII – початку XVIII ст.) // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – К.: Б. в., 2003. – С. 292 – 322.
93. Сокирко О. Козацьке військо під прицілом модернізації // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 2. – С. 106 – 116.
94. Сокирко О. "Одягати і наглядати" (одяг і соціальний статус найманців Лівобережного Гетьманату кінця XVII – початку XVIII ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2002. – Вип. 1. – С. 173 – 188.
95. Срезневский И. И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины, со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию. – Харьков: Типография Окружного Штаба, 1883. – 24, 8 с.
96. Стецюк К. Вплив повстання Степана Разіна на Україну. – К.: Вид. АН УРСР, 1947. – 118 с.
97. Стецюк К. І. З історії спільної боротьби російського і українського народів проти феодально-кріпосницького гніту в другій половині XVII ст. (Іван Дзиковський) // Наукові записки інституту історії України АН УРСР. – 1952. – Т. 4. – С. 187 – 205.
98. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття: Книга перша: Воєнні дії 1648 – 1652 рр. – Дніпропетровськ: Вид. ДДУ, 1996. – 320 с. + 3 вкл.
99. Струкевич О. К. Про остаточне знищення Гетьманства на Україні та заснування другої Малоросійської колегії // Український історичний журнал. – 1993. – №7 – 8. – С. 85 – 88.
100. Теличенко Ів. Протесты слободской старшины и казаков против реформы 1765 г. // Киевская старина. – 1888. – Т. XX. – С. 244 – 270.
101. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков: ИД "Райдер", 2004. – Т. I. – 327 с.
102. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков: Факт, 2005. – Т. II. – 432 с.

103. Центральний державний історичний архів України в місті Києві.
Ф. 1721.
104. Центральний державний історичний архів України в місті Києві.
Ф. 1725.
105. Центральний державний історичний архів України в місті Києві.
Ф. 1782.
106. Центральний державний історичний архів України в місті Києві.
Ф. 1786.
107. Чернов А. В. Вооруженные силы Русского государства в XV – XVII вв. (С образования централизованного государства до реформ при Петре I). – М.: Воениздат, 1954. – 224 с.
108. Шаховский Я. П. Записки князя Якова Петровича Шаховского, писанные им самим. Издание второе. Ч. 1. – СПб.: Типография Ивана Глазунова, 1821. – 187 с.
109. Шиманов А. Л. Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии // Киевская старина – 1882. – Т. IV. – С. 191 – 228; 401 – 419.
110. Шутой В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708 – 1709 рр. – К.: Держполітвидав УРСР, 1951. – 273 с.
111. Kaminski Andrzej Sulima. Republik vs Autocracy. Poland-Lithuania and Russia 1686-1697. – Cambridge, 1993. – 312 p.
112. Kappeler Andreas. Kleine Geschichte der Ukraine. – Munchen, 1994. – 286 S.
113. Kohut Zenon E. Problems in Studing the Post-Khmelnytsky Ukrainian Elite (1650-s to 1830-s) // Rethinking Ukrainian History. – Edmon-ton, 1981. – P. 101 – 119.
114. Subleiny, Orest. The Domination of Eastern Europe: native nobilities and foreign absolutism, 1500 – 1715. – Kingston and Montreal, 1986. – 259 p.

Передмова	3
Вступ	4
Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження	6
Історіографічна база дослідження	6
Джерельна база дослідження	14
Розділ 2. Московська держава і слобідські полки у другій половині XVII ст.	16
Становище козацтва слобідських полків у порівнянні з козацтвом Гетьманщини та Війська Запорізького низового щодо Москви	16
Реформа Якова Долгорукого 1697 – 1700 рр.у слобідських полках	23
Розділ 3. Інтеграційні перетворення в слобідських полках у першій половині XVIII ст.	24
Інтеграційні перетворення на Слобідській Україні в 1700 – 1725 рр.	24
Російська імперія і слобідське козацтво у другій половині 20-х рр. XVIII ст.	32
Посилення інтеграційних процесів за доби царювання Анни Іоанівни	35
Реформи князя О. І. Шаховського в слобідських полках 1733 – 1735 рр.	37
Війна 1735 – 1739 рр. та становище слобідського козацтва	43
Інтеграційні заходи за доби Єлизавети Петрівни (40-і рр. XVIII ст.)	44
Розділ 4. Інтеграційні перетворення в слобідських полках у другій половині XVIII ст.	48
Інтеграційні заходи за доби Єлизавети Петрівни (50-і рр. XVIII ст.)	48
Завершення Катериною II інтеграційних перетворень у слобідських полках	52
Висновки	58
Використана література	61

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Яценко Владислав Борисович

**ІНТЕГРАЦІЯ КОЗАЦТВА СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ
ДО СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ:
ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – XVIII СТ.**

Монографія

Відповідальний за випуск **Черемська О. С.**

Відповідальний редактор **Сєдова Л. М.**

Редактор **Шелепова Т. Ф.**

Коректор **Голінська О. Г.**

План 2009 р. Поз. №15-Н.

Підп. до друку *1 10 2009*

Формат 60 x 90 1/16. Папір MultiCopy. Друк Riso.

Ум.-друк. арк. 4,5. Обл.-вид. арк. 5,63. Тираж *500* прим. Зам. № *723*

Видавець і виготівник — видавництво ХНЕУ, 61001, м. Харків, пр. Леніна, 9а

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи

Дк №481 від 13.06.2001 р.